

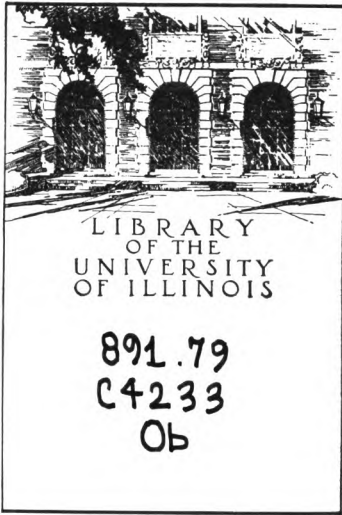
INM REBOUND
PAT. NO. 3,101,423

БОГОВИ НЕВІДОМОМУ

І ІНШІ ОПОВІДАННЯ

МИКОЛИ ЧЕРНЯВСЬКОГО

LIBRARY
OF THE
UNIVERSITY
OF ILLINOIS

891.79
C4233
Ob

Микола Чернявський.

БОГОВИ НЕВІДОМОМУ.

ОПОВІДАННЯ.

КИЇВ—ЛЬВІВ.

Видання Українсько-Руської Видавничої Спілки.
1913.

891. 79

C 4233

O. b

Богови невідомому.

Оповідання.

В-останнє глянув я в слід поїздови, що обходячи вершину балки, повз, мов велика сіра гусинь, далі й далі в степ, і пішов з платформи невеличкої степової станції у другий край, куди вела мене давня затаєна й довгими днями й ночами зогріта й виплекана думка. В вухах ще стояло гудіннє й торохтіннє, брязкіт і ритмічні підтакування тільки що покинутого поїзда. Ноги, стомлені довгим сидіннєм, ішли ще непевною і млявою ходою. Очі, не при звичайвнись до того світу, блиску й ясноблакитного простору, якими горіло й сяло безхмарне небо, прижмурювались і гостро вдивлялись в далекі незнайомі обрії. А думка вже снувала свою мрійно-золоту сітку й занисувала в душі слова й мелодію ясної пісні, широкого могутого гимну, який скоро-скоро повинна була заспівати вона осьому рідному, давно знаному й незмінно принадному степові.

Широкою просторією моря зеленіли й синіли хліба й сінокоси, переливаючись з лощини на лощину, влягаючи в якусь мальовничу балочку і за нею розгортаючись вже зелено-млистою далечіною до дугастих вінців обрії, де небесний сапфіровий келих склеплював ся з бірюзовим земним і замикав собою світ. А сонце лило згори тепло й сяєво і придивлялось своїм всевидючим оком до кожної билинки, до кожної порошинки, до кожної комашки, яка була в степу.

Дивить ся на мене старий, обгорілий, в порваному картузі, полянин, мов хоче що спитати й обмацує усього своїми сторожкими очима.

— На могилу йдете?

— Еге.

— Сією, сією дорогою!..—радіє він з того, що догадав ся, що то я за людина й куди прямую.— До Севрюка?..

— Еге.

— Ідїть, ідїть!..

І я знов іду—далі й далі. Іду годину, іду другу. А сонце, то стояло над головою у мене, а тепер зайшло з боку й дивить ся мені в обличчя й смієть ся, щасливе. Який то у його веселий та гарний степ, яке ясноблакитне та глибоке небо й яке воно само злотопроменисте й пекуче! І тихо-тихо, непомітно спускаєть ся воно все нижче й нижче до землі. І щоб не запалити її своїм огнем, обережно обгортаєть ся рожевою хмаркою, мов чадрую димчастою. А у самого вже й очі злипають ся: находилось за день по небі, надивилось на світ широкий.

— На добра-ніч, сонечко!..

Іду і йду все далі й далі. І ось уже вечір. Задумуєть ся степ, темніє... Мла встає з невидимих долин і ознаковує всю просторинь.

Куди мені йти, де ночувати?

Нікуди мені йти далі. Ночуватиму он на тій могилі, що сиротою стоїть серед зелених нив.

Іду навпростець через уже заснулу пшеницю. Будю її, мну запорошеними чобітьми. Ось і могила... Кидаю одіж, кидаю свої подорожні речі. Кидаю стомлене тіло на тверду, ковилою порослу, землю. Гарно!.. Серце з приємним задоволенням вистукує заспокоючу мелодію. Очі відпочивають на млистим серпанком повитих просторах, а вгорі наді мною бриллянтним оком розгоряєть ся вечірня зірка. Гарно.

І я лежу й думаю. Думаю: які щасливі були предки наші, оті невідомі Поляне, чи другого якого

роду люде, коли жили вони на волі, на роздоллі, в отсих степах, у злагоді з природою і власною душею. Як золоті моноліти, без рябинки, без розколінки, вони красувались на сонці буття. Обливали їх дощі, зогрівало сонечко, годувала земля свята, співали пісні їм вітри степові перельотні, а зимою—віхоли. Безтурботно дивились вони на світ широкий своїми вузько-прорізними очима й бачили не тільки всю красу життя тутешнього, бачили вони й принади життя того бічного, яке починаєть ся за граню шляхів сьогосвітніх. Бачили, і коли приходив час кидати сей світ,—забірали з собою в могилу все, що могло бути потрібним попервах, поки привичаїть ся людина там, на тому світі, до нових обставин: горщик зо стравою, вірного товариша—коня прудкононого, а та... й вірну дружину. Так зручніше й надійніше переходити таємну грань, пускатиь ся у все ж таки невідому й далеку дорогу...

А тепер... Ах, що ми тепер знаємо і в що віримо, і які у нас душі?!.. Не хочеть ся думати про се, не хочеть ся довбатиь в болючих ранах... Стомлене тіло просить одпочинку. Повечеряти й спати. Спати сном великого рідного степу, як колись у молоді літа незабутні.

Лягаю. Степ дише на мене всіми своїми пахощами: і травою зеленою, і молодим просом, і маком польовим і ще чимсь, чого я вже тепер, звикши до городського життя, не вмю вгадати. А зорі дивлять ся на мене так прихильно й ласково, мов хотять щось сказати мені, чого не сказали, коли я був молодим і щасливим.

Сходить червоно-золотий місяць...

— Благословляю вас, прекрасні зорі, тебе, задумливий місяцю, й тебе, на море схожий, наповнений таємницями, степе! Благословляю вас!...

Засипаю. Сплю чутко й неспокійно й прокидаюсь удосвіта.

Треба йти далі...

І поки не зійшло сонце, я йду й думаю: що може мені не слід іти на сі степи Севрюкові, що вже-бачу—ген-ген у досвітній млі перловими хвилями тирси котять ся од зеленого берега ярини. Бо яке я маю право турбувати своїми розпитами людину, котра робить те, що їй велить душа її?..

Але зійшло сонце, засяла земля, заблищала здалека тирса й мені робить ся ясно: маю право! Людина все життя своє присвятила єдиній праці, праці прилюдній, на котру дивитимуть ся тисячеліття, так певже вона може смутитись од моїх запитань?.. Ах, які дурниці можуть приходити на думку! Геть їх, нехай счезають у слід за тіннями, що залягали в степу, поки не сходило сонце!

І знов, бадьорій і радісний, як колись в далекім дитинстві, я йду по степу. Куди не гляну,—скрізь тенер тирса й тирса. Торішня й позаторішня—мертва и суха, а сьогорічня—зелена й гнучка. Перлистою граціозною гривою грає на сонці, гойдаєть ся на вітрі й тихо-тихо шелестить, про щось розмовляє. Не проходив ще споконвіку по сій землі плугъ, борона не дряпала його. Засівала його весна-красна, а убірала зима люта. І зростають на йому спогади про часи незапамятні, поетичні мрії про старовину забуту, по перловій тирсі вітрами розвіяну.

Боже, який простір і яка чистота несплямована й краса невимовна! Ні, той невідомий Севрюк людина незвичайна, коли зберіг осей степ неораний в його красі предковичній.

Дивлюсь і здаєть ся мені, що ось-ось вирне з тих хвиль перлових верхи Скиф або Половчанин... І серце напружено бєть ся з сподівання, а очі шукають, чи не майне де білий шлик повстаний обсмаженого сонцем степовика?

Але, що се замріло на обрії, велике й незвичайне?..

Ах, се ж Севрюкова могила, се мета, до якої веде мене з дрібно-турботного камяного міста, через річки й гори, минаючи шахти й заводи, села й хутори, моя думка. Як я раніш не помітив її?..

Спинаюсь і дивлюсь. І бачу: якийсь титан підземний несподівано прокинувся від сна, хотів підвестись з під землі, зворухнувся товщу її, випяв величезним горбом і, не змігши підняти на себе несвіцької ваги, вивернутись з під неї, знов занімів, закам'янів там, під землею, в позі свого найвищого напруження. Закам'янів уже навіки.

Се Севрюкова могила. Праця химерної людини, що підняла на себе вагу, яка під силу тільки титанам підземним. Скоріше, скоріше до неї!..

І в ранній обід я був коло могили.

На безкрайній рівнині росла руда неформована гора, розмережана дорогами, що вились по ній все вгору і вгору, мов нарізки на гвинті. Люде й коні, дрібні мов комашня, повзли по тих дорогах вгору і вниз з нагруженими землею й порожніми грабарками й горіли на сонці різно колірними крапками. А коло гори, далеко навколо неї, де вже було знято верхні шари чорнозему, теж ворухнулись і повзли люде й коні по рудій долині.

Перше, що подумав я, коли побачив зблизу могилу, була думка: та се ж нова вавилонська башта, збудована в степу... Але на що її збудовано? Якими думками дійшов отой химерний Севрюк до заміру насипати в степу гору?

Я стояв і дивився, силкуючись зрозуміти те, що бачив.

— Дивитесь на могилу?—почув я за собою старечій голос і озирнувся.

Позад мене стояв сивобородий дідусь у простій білій одежі й старенькому солом'яному брилі

Й дивив ся на мене ласкавими променистими очима. І було в тому голосі, фігурі й манерах, а найбільше в ясних очах дідуся, щось таке, що я не вагаючись, вгадав, що се й єсть передо мною творець отії могили, Севрюк.

— Се ви будете?—одповів я йому запитанням на запитання й простяг до його руку.

— Я,—сказав він, задержуючи мою руку в своїй і дивлючись просто її лагідно мені в очі.—Я. А ви здалека.

— Здалека.

— Прийшли на могилу подивитись?

— Еге.

— То ходітьте зо мною.

Ласкаво-промениста усмішка осяває обличчя й легкою задумливістю ледві помітно залягає десь в кутиках коло очей. Узяв мене за руку, нижче ліктя й веде до землянки.

— Заходьте сюди, одпочиньте. На сонці спека, а тут гарно.

— Ні, я зараз хочу піти на могилу.

— То ходітьте, коли не дуже стомились.

Знов лагідно осміхаєть ся й привітно дивить ся на могилу.

— Ходітьте.

І ми пішли.

Збірались по нарізках велетенського гвинта все вище й вище, розминаючись з порожніми граборками, що спускались вниз. І чим вище піднімались, тим де далі ширше передо мною на всі боки розгортав ся степ. Нарешті ми були на самому шпилі.

Не знаю, з чим зрівняти те вражінне, яке зробило на мене все, що я побачив зверху гори. Мені здалось, що я сплю й бачу один з своїх звичайних снів: я, без крил, тільки якимсь напруженням грудей, яке бува, коли плаваєш у воді, злетів на надзвичайну височінь і держусь на їй. Ди-

ханне спіраєть ся в грудях, а серце тремтить і завмірає. А підо мною розгортають ся невідомі мені краєвиди.

Але то вві сні, а тут явне ми піднялись у височінь, і стоїмо, і дивимось на землю, мов сонце святе. Кров бе в висках, серце хоче вирватись з грудей. А земля, отсей степ шовковий, роскинулась навколо неокраєним кружалом ізумрудним і приймає на себе все небо—з безоднім морем блакити, з сніжно-перловими хмарами й величним все видющим і все наповняючим сонцем.

Боже, який простір і яка краса невимовна!

— Тут саме межиріччє. Отуди, на північ ідуть одні річки, а сюди—на схід і південь—другі. На захід немає річок,—каже Севрюк.

— А всі вони потім, в кінці кінців, сходять ся до одної мети, в одне море. Як і все на світі...

Осміхаєть ся й показує рукою на місця, де беруться річки, й називає їх по іменню, мов дітей своїх, такий ясний, такий ласкавий.

— Яке ж ви гарне місце вибрали для могили! —говорю я.

— Не я, а доля.

— Як?..

— Вона дала мені сю частину землі й намітила шляхи житя його і я зробив те, що повинен був зробити,—сказав він і мов якась тїнь прометнула у його в очах. Принаймні так мені здалось.

Я знов оглянув стару дивовижну людину. Обвів її поглядом з голови до ніг, обняв усю і не міг зрозуміти сути її й тільки упевнив ся, що передо мною якась загадка, якийсь живий сфінкс.

— І все отсе, що бачимо, ваше? —спитав я.

— Все, поки дивлюсь на його—моє. Так само як і ваше, поки дивитесь на його ви,

Знов та сама усмішка у знов ясних променистих очах.

— І кожен, хто дивить ся й дивитиметь ся звід-
ціль, матиме все отсе, володітиме їм. Поки дивити-
меть ся... І так буде во віки.

Якийсь потайний огник натхнення майнув у
його очах і зараз же погас: не слід, мов, виказу-
вати свої потайні думки перед чужинцем.

— Але все ж таки вам з дороги треба одпочити.
Ходїмте, будемо обідати.

Взяв мене під лікоть і веде. І я йду за ним
покірно, мов дитина за батьком, і дивуюсь, якою
силою він чарує мене, отсей маленький і слабо-
силий дідусь?

Обїдали в землянці й потім я спав. Спав міцно
й безтурботно, мов подорожній, що вернув ся в
любу сімю свою з далекої подорожі. Прокинув ся
уже надвечір. Лежав на твердому ліжку, де зви-
чайно спав, як можно було догадатись, Севрюк, і
думав про слова його: „все, поки дивлюсь на його
—моє, так само як і ваше, поки дивитесь на його
ви“. Се ж цілий закінчений світогляд. Фільсоф-
ська система. На яку височінь підняв ся сей чоло-
вік! Які стежки привели його туди?!

Сонце сїдало за далеким обрієм, а ми з Сев-
рюком стояли на верху могили й дивились на ро-
жевий захід. Внизу, в робочім таборі, люде запа-
лили вогні й варили вечерю й до нас долїтав їх
гомін, вечерній затихаючий гомін натруженого лю-
ду. Хтось рубав дрова... Десь за землянками іржало
лоша... А там, на заході, погасало велике світило
в нічим не нарушимій тиші, і так помалу, так не-
помітно, що здавалось снить ся, що воно гасне.

Севрюк стояв і, весь рожевий, дивив ся на
його, не зводячи очей і згорнувши на грудях руки.
І здавалось, що він молить ся, що уста його шепочуть
слова тихої молитви. А я дивив ся на його
й думав: хто він такий, який дух дїє в йому і яко-

му Богови він молить ся? І коли сонце сховалось за землю й він, як мені знов здалось, послав йому ледві помітне зітханне й обернувся до мене, я взяв його за руку й сказав;

— Вибачте мені, але я хочу спитати вас...

— Питайте, питайте, чого ж!.. — лагідно сказав він, помітивши, що мені важко поставити йому разом і просто моє питання.— У мене немає таємниць для людей.

— Скажіть: на що ви насипаєте отсю могилу? — сказав я разом і почув, що почервонів, як той вечірній захід.

Севрюк осміхнувся.

— Я знав, що ви мене спитаєте. Але давайте сядемо. За день натопчешся, то хочеться й посидіти увечері.

Ми сіли, повернувшись обличчями туди, де горіла вечірня зоря.

— Всі мене питають, і всім я відповідаю. І кожному не однаково. Щоб одповісти вам треба почати здалека. Бо й ви прибули здалека і мабуть не знаєте того, що знають люде тутешні.

Я кивнув головою в знак згоди.

— Бачите, предки мої, Севрюки, ще за цариці Катерини осілись на сих степах. Рід був чималий, але помалу увесь вимер і я останній в роду. Всі землі, що zostались в спадщину, перейшли до мого батька а потім до мене. Батько вмер, коли мені було сімнадцять літ. А мати й зараз жива... Виріс я в степу, під впливом його природи й культури. Двадцяти год виїхав за кордон. Слухав лекції філософії й медицини по університетах німецьких і швейцарських. Потім обїхав кругом світу, прожив рік в Америці, теж у таких же, як і наші, степах. Одружився там і вернув ся до дому, коли мені було тридцять літ. І ось живу тут.

— У вас єсть дружина?—спитав я.

— Ні, нема,—сказав він і глибоко затаєна туга почувалась мені в його голосі. Немов він навіть задзвенів якомсь особливо.

— І ось живу,—повторив він. Ще батько мій поклав такий заповіт, щоб як менше орати землі,—тільки для того, щоб хліба ставало на жите, а решта степу йшла б під випас для отар. Сеї системи держусь і я й орю тільки коло села, скільки мені треба її селянам.

Він на хвилину спинив ся, мов шукаючи переходу для думок иншого порядку, і потім почав говорити далі.

— Так то. Жив і жив, а літа йшли. І ви розумієте, що я, старий студент німецький, не міг не думати про те, що бачив навкруги себе, не міг обійти питання: відкіля я взяв ся, нащо живу й куди піду?.. Яка мета всього сущого?.. Не міг не зводити усього, що бачив, що сам пережив і передумав і що пережито й передумано людьми, до якогось сінтезу... Словом,—це виробити свого світогляду. І він склав ся у мене якомсь сам собою. Сказати б—органічно. Світогляд степової людини, що родилась, і зросла, і умре на отсій рівнині. І як один з виявів сього світогляду будується от ся могила.

І знов він спинив ся, мов шукаючи переходу ще на инший, вищий щабель і найшовши його, так само, як і поперед, потвердив свої думки тим же словом:

— Так то...

Помовчав хвилину.

— Будуємо могилу... — роздумливо сказав він. — Вам мабуть це здається дивним, може смішним... Як і другим людям... Га?.. Скажіть по правді?

Він повернувся до мене і в присмерку, сміючись, подивив ся мені в бчі. І в тому сміхові було стільки доброти й чисто дитської правдивости, що я піддався їй і теж, сміючись, сказав:

— Смішного нема нічого, але я, по правді, не зовсім розумію...

-- Кажіть просто: зовсім не розумію. Аже ж правда?

— Та правда,—сказав я, попадаючи йому в тон.

— Ну, так послухайте далі і зрозумієте. Бачите, коли людина проживе вік і почне підводити рахунки свого життя, то вона питає себе: що ж ж я в кінці кінців зробив за той час, який доля дала мені в житті, і з тими засобами, якими наділила мене? Бо хочеться ж кожному з нас щось зробити гарне, кинути по собі якийсь слід. Поставив і я се питання й поставив давно. І побачив, що не зробив нічого, окрім того, що зберіг в незайманості й красі той шматок землі, що мені випало володіти ним. Се я вважаю моєю заслугою і в сім моя утіха. Але, окрім того, в моїй душі все життя йшла внутрішня робота. Я—як кажуть—шукав Бога... І тут я вам скажу коротко: через нетрі безвір'я й муки самотності я прийшов до висновку, що Бог все таки єсть. Єсть Бог!..

Голос Севрюків немов окріп і вирівняв ся. І мені вже здалось, що я бачу перед собою якогось сектанта-фанатика, що буде привертати мене до своєї віри. І жалко стало його поетичного ореолу, в якім уже увійшов він в мою свідомість. Але я помилив ся.

— Єсть Бог. Тільки в чому він виявляється, конкретно кажучи—Бог якої мені відомої релігії, чи філософії, чи науки він,—я не можу сказати. Та для мене це й не важно. Важно тільки те, що Бог єсть. І отсе йому, Богови Невідомому, я й буду сей пам'ятник. Се—моя молитва, подвиг мого життя...

— Але як же ви все таки уявляєте собі вашого Бога?—зацікавив ся я.

— Се складне, мій любий, питання. І я не можу просто й ясно сказати вам. Ближче всього буду

до правди, коли скажу: уявляю Бога, як єдину творчу світову силу, як найвищий закон усякого життя матеріального й духовного—вічний і незмінний. Або інакше сказати: Бог мій єсть найвищий пункт, до якого доходить моя думка, підносячись над хаосом життя. Сінтез усього суцього.

Севрюк на хвилину спинився.

— Знаю, що говорю не ясно,—сказав він потім.— Але тут головна річ не в словах. Вони безсили вмістити в собі те, що хочеться сказати. Тут вся сила в інтуїції. Людина чує, що єсть Бог... І я чую і через це чуте я навіть не вірю, а знаю, що Бог єсть. І для мене сього досить. І все на світі для мене ясно, і гармонічно, і прекрасно.

— Але все ж таки ще спитаю вас: якими шляхами ви дійшли до такої именно молитви своєму Богови?—спитав я.

— Степовими шляхами... чумацькими...—осміхнувся добродушно Севрюк.—Не вірите?..

— Вірю, але не розумію.

— Зараз урозумієте. Уявіть собі людину в нашому степу. Нехай то буде кочовник який, чи старосвітський чумац наш, або чабан, чи просто звичайна інтелігентна й не інтелігентна людина. Вона в степу... І бачить тільки небо, землю й себе: своє тіло й душу. Кажу: тільки небо, землю й себе... І людині здається, що куди вона не піде, все буде тільки степ, і небо, й вона сама. І їй робить ся страшно. Зпочатку не знає від чого... А потім їй починає здаватись, що єсть ще хтось невідимий, хто дивить ся на се небо й землю і стежить за путями й думками її, одинокої людини. І все, все знає що єсть, що було й що буде: куди вона, ота людина прийде... І того їй страшно. З вами не траплялось сього?

— Бувало. Щось подібне...

— От бачите... І не тільки з нами се буває. І я думаю, що кожна людина, яка живе в степу й

часто зостаєть ся в самотині, наодині сама з собою, не може бути атеїстичною. Принаймні, коли їй дано довгий вік і здатність до рефлексії... І отсим самим шляхом і я, колишній атеїст, прийшов до віри в Бога. Ну, звичайно, я намічаю вам тільки схему... Тільки натякаю, як се сталось. Упускаю безліч паралельних шляхів і комбінацій другого порядку, але того ж характеру... Може говорю не тими словами, якими б треба було сказати, щоб було точно й ясно. Але ви зрозумієте саму суть. Бо ви ж самі степовик.

Він ждав, що я скажу щось, потвержу його думку. Але я мовчав. Мені, людині, яка ще не пройшла шляху призначеного їй життя, ще шукала свого Бога й не мала його, було важко признатись в тому. Важко було сказати, що на терезах моєї душі ще важились великі проблеми, яких нікому не можна обійти, ні одсунути від себе, і страшно було пустити чуже око в свою таємницю.

— Я вірю в Бога... А віра скрізь і завжди вимагає діяльного відношення до її обекта,—казав далі Севрюк.—Тому то люде віруючі роблять добрі діла, будують храми... і все таке инше. Моя віра не вимагає від мене ніяких альтруїстичних виявів. Вона не примушує мене навіть на якесь служенне Богові. Не знає страху перед ним, не знає ідеї „возмездія“... Се все для мене ідеї й поняття иншого порядку. Для мене тільки важно й єдино потрібно визнавати істнування Бога. Єсть Бог—єсть і я, і весь світ зведено до єдиної системи, до єдиної гармонії. А нема Бога й мене немає, й світ тоді—хаос безформений, страшна дисгармонія. Я вірю в Бога і моя молитва, бо без неї неможно обійтись, то—признанне кожної хвилини усїм єством своїм його істнування. Але мені сього мало... Мені хочеть ся й другим людям сказати: Єсть Бог!.. Хочеть ся передати се слово вікам—і я насипаю сю могилу.

Він говорив з щирим і гарячим чутем, мов на сповіди. І його щирість мене, замкнуту в собі людину, хвилювала. Бо вимогала того ж і від мене. Але що я міг йому сказати, весь з давніх давен понятий і полонений безнадійним скептицизмом?.. І я мовчав, користуючись з того, що він не питає мене.

— Тут я йду слідом за предками нашими, людьми часів стародавніх. Вони добре помітили одну рису людської психіки: нам кидається в вічі й викликає думки кожна річ, що стоїть одна-одиноцею на якійсь рівнині. Нехай то буде одиноке дерево, чи піраміда, чи, скажемо, наша степова могила... Вона в степу приковує до себе людські очі й думки. З нею степ не здаєть ся пустинею. Вона надає йому якусь задумливу красу... І ось вони, де жили, чи де пролежали, насипали могили. Більше, здаєть ся, в пам'ять своїх, великих людей, на місці, де ховали їх... І невелика така могила стоїть віки. А скільки стоятиме велика, того й сказати не можна... Так ось я в пам'ять своєї віри в Бога, того моменту, коли я сказав—єсть Бог!—і надумав насипати велику, яку тільки зможу, могилу. Отут, на сім місці... Щоб видно було з усіх країв... Нехай стоїть віки віків і показує своєю вершиною в небо й підносить туди людську думку. Нехай стоїть непорушним символом стремління душі людської до ідеалу до Бога. Нехай підносить ся над долинами й балками й царює над отсим степом. І кожному, хто дивитиметь ся на неї, вона дасть щось для його потрібне, дасть відповідний моменту й його психіці настрій, бо в ній, в могилі серед степу, таїть ся якось магічна краса. А краса єсть сила вічна, якої ніхто й ніщо не вичерпає... І могила моя буде творити своє діло без кінця. В тому буде її послуга людям...

Вечірня зоря давно догоріла і небо було тепер все одинаково синє. Ніч спустилась на степ

і оповила його дрімотною млою. І в тій млі було так гарно й моторошно слухати казку маленького дідуса про великі заміри самотної людини й високі сягання її духа. Бо мені справді й те, що він говорив, і те, що я чув і бачив, здавалось якоюсь фантастичною степовою казкою. І я ладен був би сидіти всю ніч і слухати лагідний старечий голос, співідь одинокої степової людини, мелодію поетичної журби по ідеалі, в якій брентіло стільки рідних мені згуків і знайомих ладів і ходів. Було, кажу, гарно й моторошно, бо се ж обголялась передомною душа людська...

— Ну, ось я й розказав вам усе найголовніше. А тепер — бай-бай, спатоньки пора. Люде вже облягли.

Не хотілось іти з гори і я думав було заночувати на могилі, але зо мною не було ніякої одежі, і ми пішли вниз, до землянок.

— Люде дивують ся, що я витрачаю кошти на могилу. Приїздив якомсь губернатор... Йому було наговорено, що я будую якусь фортецю... Але подивив ся, нічого, здаєть ся, не зрозумів з того, що я йому казав, і поїхав. А архирей теж приїздив... Той радив на верху могили поставити каплицю з золотю банею, а коло могили заснувати монастирь... Ну, я, звичайно, з ним не згодив ся!.

Місяць, як і вчора, червоно-золотий і замислений стояв над степом. І з гори здавалось, що там, туди далі від могили, сівіє море. Хотілось почути його далекий гомін... Але було тихо. Робочий табор спав. І ми потихеньку повечеряли коло землянки і теж лягли на відпочинок.

Городянин, я скоро заснув і прокинув ся пізно. Дивлюсь і слухаю.

Крізь неспричинені двері землянки вриваєть ся до мене золотими пасмами проміння. Чую розмову. Жіночий голос і Севрюків.

— Давно не навідуєш ся додому. Думаю: поїду, подивлюсь, як він там...

— Як бачите: нічого... Працюємо по малу.

— Ну, слава Богу. А я боялась...

Се мати стеренька, зозуленька сивенька,— думаю я,— прилетіла навідатись до своєї дитини.

Схоплююсь з ліжка, причепуряю його й себе й вихожу з землянки. Севрюк і старенька, мала-малюсенька мати його сидять на лаві коло землянки. Дивлять ся на могилу й розмовляють.

Вітаємось. Знайомимось. Ті ж, як у сина, риси облича й той променистий погляд. Тільки турботно зведені дугасті брівки й якась жалібно-спочуваюча усмішка черниці бренть на стареньких устах.

Замовкли. Чую, що я зайвий тут і відхожу до людей. Вітаюсь, прошу лопати й, помагаю накидати в гробару землю. І мені весело й приємно брати на блискучу, вискріблену лопату вохку глину й кидати в гробарку. Віддати частину своєї сили й енергії на будування пам'ятника Богови Невідомому, приєднати й свій голос до хору степового трудячого люду.

— Важкенька земелька... Не хоче з місця рушати... Та ми її вище покладемо: нехай собі лежить там до кінця світу, на могилі... — говорить, важко дихаючи, чорнобородий, чорноволосий кряжистий дядько й стукає лопатою по гробарці.

Він робить з двома хлопцями синами.

Має дві гробарки й пару коней. Робить, як тільки випадає вільний час од господарювання, уже третій рік. Заробив од Севрюка в свою власність три десятини землі. Дасть Бог здоров'я, а Севрюкови житя, заробить ще. Севрюк платить за роботу не грішми, а землею. Нарізає людям шматки з свого степу, по краях його. Славний пан. Німці давали за землю мільйони, а він каже: „Не треба. Нехай люде собі й дітям заробляють землі.

Бо скоро буде і в нас у степу тісно жити“. Звісно, люде множать ся, а землі усе однаково. Кажуть, інші пани прохали царя, щоб одібрати у Севрюка землю, бо він роздає її людям. А царь сказав: його земля, його й воля над нею. Був губернатор, хотів запечатати могилу. Так Севрюк таке слово йому сказав, що він тільки здвигнув плечима та й поїхав собі. Деж таки. Кожен має право насипати могилу. А тут же його жінку поховано.

— Хіба?

— А як же! Вивіз він собі жінку з Америки. Ще хлопцем я був, памятаю: хороша була, такої другої я й не бачив. Смуглява, очі чорні. Верхи їздила так, що й наш брат не поїде. З того й смерть їй подіялась.

— Як?

— А так. Любила по степу вдвох з паном верхи скакати. Крикне: „наздоганяй!...“ По своєму, по нашому не вмiла. І полетить, як птиця. А пан за нею. Та тут, де от ся могила, наскочила на бабака... Кiнь під нею злякав ся... Кинув ся в бiк... А вона не вдержалась на сiдлi, та в землю!... Й розбилась.

— Он як.

— Ото ж пан і могилу насипає тут. Журился, сердешний, довго. Думали, розуму стеряєть ся.

Новий світ кидає на Севрюка се оповiданне і в простих словах розгортає велику драму, яку довелось йому пережити.

Годі кидати землю. Не можу. Бо думка повернула зовсiм у другий бiк. Хочеть ся думати про Севрюка, про його минуле.

— Еге, важка земля!— кажу, утираючи пiт з облича й стаючи перевести духа.

— Важка, та нам люба. Вiк би копав її, щоб бiльше собі й дiтям придбати.

— А я вже втомив ся.

— І за те спасибі. Одпочиньте. Тоді знов, як захочете, допоможете.

Дивлюсь туди, де Севрюк з матір'ю. Мати прощаєть ся. Хрестить сина великим хрестом і цілує в чоло. Він цілує руку. Іду і я попрощатись.

— Нехай вас тут Господь милує. Прощайте, прощайте!...

Сіла в бричку, мов старенька черниця, й хрестить нас. Поїхала. Попливла по зелено-перли-стому морі в своєму човні далі далі. Син прово-жав її спокійним люблячим поглядом.

Треба й мені рушати до дому. Йї нехочеть ся кидати отсих людей, сеї могили. Ніколи вдруге не побачу їх...

Іду знов на могилу. Збіраюсь на самий шпиль і сїдаю. Дивлюсь на степ і силкуюсь увесь його, до країв димчастого обрїю вмістити й занотувати в своїй пам'яті, щоб понести з собою далеко-далеко, туди, де по камяницях нудять ся блїді і злі, мов оси, люде, де шумить і гремить друге житє і світить, закутий в склянї кайдани, инший світ. Приглядаюсь і бачу тепер у далекїй долині золоту крапку хреста на церкві. В другім краю маячать чи то стоги, чи хати якісь. Ще в иншому краю мріють крила вітряків. Онде сіріють отари овець... Отут, по сїй тирсі лїгала на конї вродли-ва креолка, згадуючи може свої рідний край. На сьому шпилі тужив самотній Севрюк і думав свої степові думи. А тепер он працюють люде... Степ живе й дає житє і тварі й людям. Але не видно їх. Вони мов тонуть в йому. Розбігають ся й губ-лять ся десь по низинах, де течуть і вють ся стенові річки тихі й над дзеркальними ставками шумлять зелені верби.

Пїду звідсїль і понесу з собою все, що бачив, чув і передумав оттут, що навїяв на мою душу степовий вітер, що носїяло в її золоте сонце.

І не хочеться йти...

Жалко рушати з місця. Хочеться помарити про те, що діялось і діятиметься тут. Мільйони людей будуть дивитись на сі краєвиди з шпиля могили в ті часи, коли й сліду не зостанеться від наших поколінь і від культури нашої. І буде їм здаватися, що могила степовою загадкою. І пройдуть вони й розриють її... Жалко. Не всю розриють,—не буде інтересу їх практичним кипенням розкидати її: проріжуть її тунелем, доберуться до серця.. І що знайдуть в ній?... Може останки стрюхлявілих кісток жіночих. І не знатимуть, який жінці вони належали і яка доля її була на землі. Розвіє вітер порох од їх і все. А про Севрюка утворить якась легенда. Потім і вона забудеться. І ніхто не знатиме, нащо він насипав могилу, яка думка утворила її серед степу.

Он і він. Ходить по могилі, розмовляє з людьми... Іде сюди.

Переказую йому свої думки. Сміється. Радий, що мені прийшли в голову ці думки. Він теж у свій час думав про це й не забув,—приготував цікавим дослідувачам гарного гостинця. Могилу не просто насипано серед степу, а під нею є великий мурований льох. Граніт і цемент счепились і злились тим непорушним склеплінням і стережуть заповітний клад.

Не можу вдержатись і питаю:

— Останки дружини вашої?

Ні, там лежать у скляних, герметично запалягних, скриньках речі, які характеризують наш час і народ наш, культуру сьогочасну. Святе письмо... Історія народів... І Пушкін і Шевченко... І моделі побутового обійстя народу нашого... І все, все, що може бути цікавого колись, иншим людям. Стереже те все важкий гранітовий заклятий склеп. Не під силу буде увійти в його грабівникам яким. Тільки

наука з своїм ключем чарівним увійде в його й їй дасть ся клад Севрюків.

— Так он як!

— А як же. Я йду слідом за предками нашими. Ті закопували в могили все, що було любе й дороге людям. Я роблю те саме. Нехай лежить... Зроблено все, щоб покладене збереглося, не потліло. Бачите, що й моя могила, як і всі степові могили, єсть справжня могила, бо в їй поховано реліквії нашого часу, нашої культури... А дружина моя? Ви чули про неї? Її поховано в другому місці.

І знов та сама тїнь, що я помітив колись, промайнула в очах у його.

— Вибачте,—сказав я, щоб перевести розмову на иншу тему,—але я питаю вас: що ви думаєте зробити з своїми маєтностями? Дітей у вас і родичів, як ви самі казали, немає...

— Це моя тайна. Узнають її після моєї смерти. Скажу тільки, що моя остання воля буде стояти в звязку з моїм світоглядом. Що належить людям, то й буде їм дано. З собою нічого не візьму...

Знов загадкова усмішка заграла на старечих устах. Знов степовий сфінкс притаїв свою таємницю.

— Ну, я йду!.. Прощайте!

— Прощайте!

Натягалась по степу від велетенського клубка невидима, але кріпка нитка. Іду й чую її. Чую, що звязано мене нею з могилою і куди я не піду, потягну її, як павук тягне свою блискучу павутину. Стоїть в моїй уяві гора і стежить за всіми шляхами, що йдуть по степу коло неї. Бачить вона й мій шлях...

— Прощай, могило!.. По інших дорогах упаде путь моя, другі місця бачитимуть очі мої й другі

думки оповють мою душу. І загублюсь я на тих шляхах і забуду колись про тебе. Загублюсь, як порошина у вихорі, що переходить з півночі на південь і зі сходу на захід і обходить всю землю. Загублюсь, як загубилась в степу нашому ота чорноока дочка прерій. А ти стоятимеш і будеш загадкою вікам прийдешнім. Прощай!..

Сонце дивить ся на степ і на мене й осяває мій шлях. Шелестить периста тирса і пекучий вітер лоскоче мені обличчя й нашептує в уші щось давно-давно забуте, а може й зовсім незнане, але дороге й любе, як сон про минуле щастя.

Прощай, могило!

1911.

Щ а с т є .

О п о в і д а н н е .

— Еге, щастє!.. Щастє лови, а упустив раз, вдруге не жди...

Урядник Ненарадович, товстий пухкий немов повстаний, уставив великі, вокі від старости й горілки, очі в стелю накуреної кімнати, мов щось пригадуючи.

— Було й мені піймалось та зірвалось.—сказав він.

— А-ну розкажіть. А попервах випємо... Митрофановичу!... Куме, пане старосто!.. Ви вже й спите?

Писарь Підкуймуха розбуркав сонного підплого старосту, Перепела, й налив по чарці. Всі троє, не хапаючись і дивлячись один на одного, разом випили.

— Еге. Не був би дурнем, то жив би може собі паном в своїй Тамаровці, а не тріпав ся, як собака на старости літ...—казав Ненарадович, обсмокчуючи кісточку з маслини.

— А як же се так було?

— А так. Всі кажуть, що украсти—гріх, хабаря взяти—гріх, хвальшиві бумажки пустити—Ненарадович потер пухкими пальцями, мов у їх були кредитки—те гріх... А всі й крадуть, і хабарі беруть, і на хвальшивих грошах багатіють.

Ненарадович говорив, важко й не скоро мов грав старий попсований орган — з присвистом хрипом і передишками.

— Ви подивіть ся: хто у насъ въ городі богачі? Чихирянц, Рудак, Неналаденко... Ви думаєте—вони чесно понаживались? Еге!.. Всі в Нахочеван їздили!..

— Невже?

— А ви думаєте як?.. Уміли комерцію. А я не зумів. І весь вік каятимусь. Бо дурня зваляв... Випемо ще, чи буде?

У його, як у людини хворої на алкоголізм, хоч уже було випито багато, некло і ссало під серцем. Хотілось залити те неприємне почуте, утишити його. І він пив, але нічого з того не виходило.

— Га? Наливайте... можна,—проказав Перепел. Він зовсім захмелів.

— Ага, „пійть падьом“?..—засміяв ся Підкуймуха, підштовхучи старосту під лікоть—і ми ще живі?

— Наливайте... знов проказав Перепел.

Підкуймуха налив по чарці і всі троє знов мовчки випили й разом постановили чарки на стіл. Закусювати було нічим, бо від маслин зостались тільки кісточки.

— Так то.—Ненарадович витер рукою мокрі од горілки сиві вуси.—Знаєте мою Тамаровку? Осталось нам після матери з братом триста десятин. Я хазяйнував, а брат корнетом служив. Гроші, мов полову, трусив. Тільки й знає, було: „вишли сто карбованців, а то хоч кулю в лоб“, або: „всилай триста карбованців, бо инакше пропав“. Ну, й посилав. І самому треба було жити. Землю людям оддавав дешево, не так, як тепер беруть... І дійшло діло до того, як говорить ся, що й туди нікуди й сюди нікуди. А брата тим часом під Батуриним на смотру коні вбили. Остав ся сам хазяїном. Тільки щож,—бачу: нема у мене сили. Зовсім вибив ся з грошей. За три роки вперед усе прожито... Думаю: куди не йшло, не я первий, не я останній: поїду в Нахичован! Що буде, те й

буде: вискочу—слава Богу; викрутіюсь з боргів а попадусь,—туди й дорога! Одна голова в світі, пропала—нікому журитись. Ну, розпитав ся, як і що, позичив так сяк під векселі триста п'ятдесят карбованців по жидах... Поїхав.

— Як же поїхали?—спитав Подкуймуха.—Куди?

— Кажу ж—в Нахочеван. Добрі люди навчили, куди обернутись. Памятаєте скопця з Сухої Балки, Терешка Карбовниченка? той усе розказав і навчив. „Жалко—каже—дивитись на вас: батьки й діди ваші такими панамі були, а ви крутитесь, мов муха в окропі. Поїхалиб у Нахочеван та добули собі трохи смальцю, колеса підмазати, щоб легше їхалось“. Розказав, куди й до кого звернутись, що й як говорить. Ну, поїхав. Приїхав над вечір в Нахичеван. Смерком уже найшов улицю яку мені треба й ті суточки, що про їх Терешко казав. Усе, як слід... як казано. І хвіртка з віконцем. Постукав. Виходить якийсь вірмешка. Питає: „чого треба?“ кажу: „чи немає сала продажного?“ „Звідки?“—„З кривої Луки.“ — „Від кого?“ — „Від Панаса Рябого“. Кажу все, як Терешко навчив.— „Увіходьте“,—каже.

Ненарадович блимнув своїми великими очима й глибоко-останнє затяг ся з засмоктаного окурка. Потім сплюнув його з губи на долівку й звичним рухом провів рукою по вусах.

— Пустив у двір, далі повів у хату. Там ще яких ся два мишуриси... Розпитують. Гергочуть між собою... А мене все очима нижуть... Дивлюсь на їх, сам револьвера намагаю. Скажемо, був я тоді при силі, а все таки...—„На скільки вам—питають—треба товару?“—„На триста п'ятдесят“.— „Дамо три тисячі:“—„Ні;—кажу—менше п'яти не візьму“. Знов погерготали.—„Добре. Ходімо з нами“. Повели вночі якимись провулками та перелазами... Темно...

— І не боялись з ними йти?

— А що ж робить? На те пішов.

Ненарадович тепер оповідав складно й не спиняючись. Мов спогади розіграли кров йому.

Провели знов у якусь халупу.— „Пождїть — кажуть — тут“. Жду годину, жду другу... Приносять гроші... більше все четвертні білети... Може пам'ятаєте, тоді білі такі були. Були й другі: десятки, троячки... Подивився я: гроші; як слід, робота — кращої їй не треба.— „Гаразд, — кажу. — Давайте п'ять тисяч, а я перевірю“. Боюсь, що нагріють мене: сунуть різаного паперу, а зверху заличкують грошима. Ні, все як слід... Пов'язали гроші у п'ять пачок.— „Давай нам триста п'ятьдесят своїх“. Тільки оддав гроші, ще їй не перелічили, коли вбігає в хату якась жінка:— „Тікайте!“ — кричить.— „Поліція...“ Мишуриси за гроші та за пакунки.— „Е, ні!..— кажу.— Як поліція то нехай і мене й вас забірає, коли так. Давайте сюди п'ять тисяч!“ Став на дверях з револьвером...— „Бери“ — кажуть та тикай, бо їй сам пропадеш і нас загубиш!“ Узяв я гроші... Штовхають: „скоріше“ Тільки я в двері, коли в другі поліція... Ну, вже не пам'ятаю, як вискочив на вулицю. Темно. Міста не знаю... Пішов скоріш, куди попало. Блукав по городу всю ніч. Перед світом чую десь паровоз свистить. Догадався, що там вокзал, — пішов туди... Несу вузлик з собою...

— Таки п'ять тисяч?

— П'ять тисяч... — Ненарадович сплюнув і перевів духа. Блимнув очима на сонного Перепела й почав далі.

Діждавався поїзда, сів у вагон. Сидю, як на вугіллі: коли б скоріше вже їхати... Коли перед третім дзвінком увиходить жандарм... Пройшов увесь вагон, вернув ся назад і сїдає коло мене. „Тьху ти, бісова личина!“ — думаю.

— „Треба тебе тут!“ Сів і узяв ся в мене очима. Дивить ся то на мене, то на пакунок. „Біда“ —

думаю.— „Се мабуть там заарештовано тих вірменшук, то вони и мене видали“... Доїхали до станції,—я зараз за вузлик та з вагона. Жалко кинуть гроші. Проїшов на край платформи й сїв у задній вагон. Рушив поїзд... Коли дивлюсь, знов увиходить той самий жандарм і знов сідає ксло мене. Що його робить?... Видимо, що стежить за мною. Переклав я вузлик на другий бік, за себе... Дивлюсь —і він пересїв на друге місце, до вікна, і знов дивить ся на мій пакунок. Бачу, що треба вже думати не про гроші, а про свою шкуру... Поїзд іде на гору не дуже скоро. Став на приступиці, перехрестив ся та стриб з поїзда!... Тільки загуло та вітром мене підхотило. Ухопив ся руками за землю... Чую: слава Богу, цілі руки й ноги, тільки мов гвіздки в їх повбивано... А поїзд уже далеко. Перехрестив ся знов та й пішов пішки по шпалах до дому, без копійки грошей. І білета ні на що було взяти...

— Оттаке!... Та було б же гроші забрать та й стрибати з ними.

— Було б!... Добре тепер казати. Сам знаю, що дурня зваяляв. Ви думаете, що то справді поліція у хату ломилась і справжній жандарм був?...

— А тож.

— Еге! Усе то ряжені були, мошенники. Опісля вже взнав я, що вони такі штуки виробляють: гроші продадуть, а тоді наскочуть ряжені поліцією й одберуть, та ще й відступного візьмуть, щоб буцім діло погасити, протоколу не написати.

— Ха-ха-ха!... Так, як ви часом виробляєте, га?... —засміяв ся Підкуймуха.

— Вам смішки, а мені не до того було.

— Се правда, як Бог свят... Зо мною теж було... —хтів щось розказати Перепел.

— Що там з вами було!... — перебив Підкуймуха.—А тут справді... Ха-ха-ха! Ай-ай-ай!... Чи не кляті?... Так і пропало все?...

— Пропало.

— Ха-ха-ха!

Ненарадовичови стало досадно, що Підкуймуха не тільки не спочуває йому, а ще й сміється і він разом немов потемнів і замовк.

Було вже пізно. Догоряла підсліпувата лампа. Він обер ся ліктем на стіл, поклав на руку свою стару голову й дивився перед себе мов не своїми скляними очима. Дим оповивав його й усю хату. Сидів, як монумент. Серце гнітив тупий, невиразний жаль.

— Ну випемо ще та й треба їхати,—підвівся він.

— Куди? Ночуйте у мене,—сказав Підкуймуха.

— А то десь заблудитесь.

Ненарадович глянув на писаря й помітив, як грають у його очі й що він тільки стримується, щоб не сміятись.

— Ні, поїду до дому.

Йому стало душно в хаті. Горілка й досада томили його велике й важке тіло. Похитуючись, він вийшов з хати, попрощався, у пітьмі сів на свої бігунки й поїхав.

— Еге, зваяв дурня, тепер трусися по собачому на бігунках!...—засміявся Підкуймуха, дивлячись йому в слід, і зачинив ворота.—Коли б дощ не було. Ходімо, куме, прикончимо, що зосталось. Щастє—каже... Щастє, брат, не віл, на налігач не візьмеш. Давалось в руки, було б держати!... Ха-ха-ха...

Писарь і староста знов пішли в хату, а Ненарадович виїхав з села й поїхав степом. Було темно й хмарно. З степу на зустріч Ненарадовичови повівав холодний вітер. Часом далеко десь засвічувалась і погасала блискавка. Ненарадович важко скляк на бігунках, мов осунулось усе його старе тіло і замислився. Він тупо й тягуче думав, як дивно й чудно діється на світі: пощастить

ло б йому довести до дому й спустити ті хвальшиві кредитки й на виручені гроші налагодити своє хазяйство, й жите його було б зовсім друге. Він би мав маєток і його поважали б і шанували люде. Він же нікому зла не робив... Потім думав він про те, щоб завідомо нечесно добуті гроші в руках дітей і онуків тих, що їх добували, уже в очах людей не плямують їх честі. Все бо забуваєть ся й прощаєть ся людьми...

І одночасно з тим думав; що жите його пропало, що він, нащадок славного й багатого колись роду, що посідав ще недавно пів повіту, старий і хворий, нікому непотрібний, трусить ся в ночі на розбитих бігунках по розритій дощами дорозі й що ніколи йому вже не зазнати кращої долі. І все попереднє жите здавалось йому таким безладним і таким непривітним і безпросвітним, що ні на чому було спинитись. Дворянський синок, виключений з другого класу гімназії... Поміщик з перезаложеною в десяте землею... Який ся час член дворянської опеки... Прогнали потім скоро... Ключник у князя... І звідтіль довелось тікати... І тепер урядник—адміністратор, сказати б... Ха-ха!...

Серце ссала гірка, уїдлива досада: навіщо він отсе розказував отим п'яницям про своє минуле? Га?... Вони тепер сміють ся з його!

І йому й самому здавалось чудним, що він колись, замолоду, міг марити про кращу долю, про якесь щастє,—він, Ненарадович, старий і хворий урядник, якого й на службі держать тільки, як дворянина, з милости.

— Пропадати, старий дурню, пора!— з злістю промовив він сам до себе в голос і смикнув віжками.

Коняка було побігла підтюпцем, але потім скоро пішла звичайною ходою по важкій і темній

дорозі, а Ненародович знов немов застиг у своїх думках.

— Щастє... щастє...—безгучно вимовляв він.— Гм!... щастє... Де воно, те щастє, хто його знає?...

Моргнула блискавка, нагадуючи золотим сяєвом про щось далеке й принадне і степ знов став темний і непривітний і обгорнув пільмою коняку, й бігунки, й Ненародовича.

Почав накрапати дощ.

1911.

Потом і кривавицею.

Етюд.

Після пекучого дня вечір підійшов непомітно. Сонце якомось разом спустилось за тонку пелену попелясто-червоних хмар і померхло, потемніло, а небо засвітилось фосфоричними огнями великих і дрібних зірок. Здалека, з того краю, де було море, немов потягло вохкістю.

Смеркало.

В степу подекуди ярко горіли огні, і увесь він, понятий вечірньою млою, од землі до неба, дзвенів і гув сонно-меланхолійною музикою літньої ночі. По ланах стояли рядами копи й немов молились до неба. Коло їх вештались втомлені люде. Пахло степом, людським потом і гарячим кулішем.

— Завтра до обід чи й стане роботи...

— Стане. Дай Бог до вечера упоратись!..

Ложки шкрябали вже на дні теплою ще казанка. Головешка задумливо догорала осторонь. Люде, косарі й вязальниці, їли, але вже були ситі й їх змагали утома й сон.

Коли в казанку не осталося нічого, тоді важкі й задоволені повставали з землі, напились води і, повернувшись на схід сонця, гикаючи й чухаючись, молились.

— Ге-е-ей... земляки!.. Коли... кінча-а-ете?.. — пролунав відкільяє здалека ледві чутний голос.

— Се, здаєть ся, Юхим, — сказав кряжистий і грудастий косарь і, розгладивши долонею вохкі

од кулішу й води вуси, гукнув у відповіді:—
Завтра... в обід!.. А ви... коли?..

— І ми... завтра!..

— Гаразд!.. Заразом... підемо!..

— Дивіть ся ж!..

Вуха ждало ще людського слова, але його не було, а безперестанно й безугавно з усіх країв дзвеніли, турчали й гули стенові коники. І здавалось, що то дзвеніли в горі срібні зірки і до їх луною усім своїм простором одгукав ся степ. Старий сірий кінь, Бандура, стояв коло дрозг і чи то спав, чи то прислухав ся до того, що творилось між небом і землею. На дрозгах лежав, підгорнувши руки під голову, горілиць, хазяйський син, Панає, і дивив ся на небо.

Йому ще не спалось.

— Ти не спиш?—підійшов до його косарь Гаврило, що перегукував ся з невідомим Юхимом.

— Ні. А що?

— Та того. Бачиш... Чи завтра батько дасть нам роцот? Бо ми збіраємось в Ростов іти.

— Дасть. Чого ж?..

— То-то. Бо нам тут нічого робить.

Косарь пішов під кони.

Панає чув, як він довго укладав ся і потім, лїгши, перевертав ся з боку на бік. Очевидно й йому не спалось. І Панаєсови здавалось, що він не спить того, що думає про завтрашній роцот і не вірить, що батько, як слід, росплатить ся з ними. І він сам лежав і думав, що завтра буде важкий і неприємний день. Батько буде битись за кожну копійку, щоб одтягати її у косарів. А на се він майстер... Він пам'ятає коли й хто з косарів скільки прохворав і скільки взяв грошей, або харчів, і все у його виходе коли не вдвоє, то втрое більше. І він так упевнено говорить, так гнівається ся й кричить, коли з ним сперечають ся, що діло доходить щоразу трохи не до бійки. А коли він таки й од-

дає гроші, то здається, що не він пообшахрував і пообщитував людей, а вони його ограбували.

— На тобі гроші,—шпурляє він червоний і злий, —і щоб ти ними подавив ся!..

— Я оддам, я не хочу твоїх грошей, але нехай вони тобі черевом вийдуть,—так ти їх заробив!..

І Панас боїть ся завтрашнього дня. Бо батько становитиме й його за свідка, вимагатиме, щоб він казав неправду, гриматиме на його й лягатиме, поприкатиме, що не держить його коло плуга, а оддав у гімназію, дивуватиметь ся, чому їх там вчать...

Старий Бандура стоїть коло доріг і часом тяжко зітхає, мов теж думає про свого хааяїна, Сухопару. Стомлені роботою люде заснули, але не всі.

— Карпо... а Карпо?... Ти спиш?.. — чує Панас притишений Гаврилів голос.

— Ні. А що?..

— Та так. Не спить ся щось...

— І мені теж.

Коники тріщать, мов з неба безперестанно тисячами тонесеньких струмків ллеть ся і ллеть ся на срібне поле вода. Вона дзюрчить і дзеленчить то тихше, мов оддаляючись, то дужче й ближче, і той шум і дзвон навівають вмісті з прохолодою ясний солодкий сон на стомлений спекою степ.

— Ех, брат!.. Думаю: як то Сухопара з нами розплатить ся?..

— Еге, людина добра, що й казати!

— Кажуть тугий на розплату.

— Хіба й так не видно!..

Вода дзюрчить і ллється десь близько, близько, мабуть на стару голову Бандурі. Він трує нув нею, прокидаючись зо сна, поренув і зітхнув.

Тихо. Але в степу неначе творить ся якась таємниця. Ніч навіває на його сріблясто-млистий простор непереможні чари і він засипає в тих ча-

рах, і в дрімоті уперто й безпрестанно думає про Сухопару. Так само, як Панас.

Еге, Сухопара креміль. Десять літ, як прийшов він сюди з Таврії. Купив сто сорок десятиц, а тепер у його їх півтисячі. Дочку за офіцера видає. Сина в гімназії вчить... А живе, як останній харпак. Живе свиня свинею. Се таке його правило. Ще в Таврії його навчав якийсь батюшка, о. Теофан: „як хочеш бути багатим, то поживи десять літ свинею“. Він і держить ся сеї науки. І дітей їй навчає. Вчить не тільки словом, а й батогом. У Гапки торік уся спина кривавими смугами була розмальована, а у Панаса й зараз на плечах криваві „апалети“. „А, — лютував він, — ти дивиш ся, що Доброскок вивчив ся, у апалети вирядив ся та жде, що я йому за Гапкою десять тисяч дам, так і ти запанів?... Ось же тобі апалети, ось тобі апалети!..“

Панас обережно повертаєть ся на дрогах, а кінь знов важко й спочуваюче зітхає. Знає й він Сухопарину руку й науку.

Еге. Уміє Сухопара вчить бідолашних людей... Торік косило у його десятеро чоловік. Дав таки їм сяк-так Сухопара роцот. „Ну, хлонці“, — каже, — „може кого чим обідив, то випемо на прощання по чарці. На роботі чого не доводить ся: сонце не стоїть, хліб не жде“. Випили по чарці, випили по другій, а сам випив чотирі: „Люблю з гарними людьми по трудах випить. Неси сюди, жінко, все що єсть!.. А може в карти погуляємо?“ Пили й грали всю ніч. Перепив Сухопара всіх і всі гроші повигравав у косарів, а тоді й випровадив з двору...

А земелька в його гарна. Вдвох шматках. Сидить по середині між ними Чуксіїха. Та він уже обійшов її. Не втече. Вже три тисячі взяла... А земелька Сухопарі підходяща. З одного боку її дорога йде, а з другого, поза Чуксіїшиним садом, зворота. Ідуть вони до другого Сухопариного поля

й далі, далеко-далеко... На їх стовбики в траві стоять. Колись там, коло самого панського саду, Панас полуниці найшов. Коло білого каменю. Лежить камінь на сонці—білий-білий... Теплою пашисть од його... А на його виліз великий зелений коник з мережаними ясно-зеленими крилами. Сидить і грає-грає... Панас підкрав ся, хап його: ага, понав ся! Коли дивить ся, а коло каменю полуниці. Солодкі та соковиті!..

А далі, як піти по зворотах та пройти Сухопарину землю, треба йти все просто й просто, може два дні а може й три. Тоді прийдеш до моря. Море широке-широке. Другого берега не видно. По йому плавають параходи й великі човни, повні пшениці. Напнуть парус на човні, вітер віє й жене човна. А паруси мабуть великі. Більші за ті рядна, що застилають гарби, як снопи возять.

... Гарно плавати по морю: лежиш у-ночі на зерні й дивиш ся на небо, на зірки. А зірки дивлять ся на море й щось кажуть йому й сміють ся ласкаво.

І Панисови здаєть ся, що він чує, як вони й зараз щось кажуть. Кажуть не до моря, а до степу: „А здорово таки вражий Сухопара побив його, сердегу!“

Панас розуміє що то зірки про його розмовляють і жаліють його. І йому робить ся так гарно й легко на серці: хтось таки пожалів його, пригрів його душу. І він зажмурих очі й прислухаєть ся, про що ті зірки розмовлятимуть.

— Такий не подивить ся... Що йому? Може вже й не одну душу загубив?...

— Ні, відповідає зіркам, не розплющуючи очей, Панас.—Він нікого не вбив...

Зірки посміхають ся й не вірять.

— У Таврії було... Значить, косили полтавці... Убрали весь хліб. „Давай роцот“. Заплатив він їм. А душа каторжна не може стерпіти, що таку

силу грошей людям оддав. Триста карбованців...— „Що ви, каже, проти ночі підете в дорогу? Почували б тут, на степу“.

— Про кого се вони кажуть?—думає Панас.— Голос такий знайомий.

Зірки срібним промінням ворожать над обличчям Панасовим і він не може розігнати їх чарів. А тіло в солодкій знеможі мов розпливається ся по теплій воді, і губить свою вагу, й збуваєть ся утоми.

— Се вони про батька розказують, — думає він.

— Згодились. Запріг він коней і поїхав. Повечеряли... Лягли всі гуртом і заснули. Ніч місяшна, все чисто видно. А один хлопчина був... не спить ся йому... Одійшов за копи, ліг і теж задримав. І чує, що мов пройшло щось поза копами,—туди, де сплять товариші.

— Еге, се вони про батька розказують, се він пройшов поза тими копами, що стоять коло проса, —думає Панас.

І йому стає страшно. Він бачить, як батько, в картузі й піджаці, сторожко ступає важкими чобітьми по стерні, витягнувши голову перед себе і мов хапаючи що в повітрі руками. Він хоче гукнути, хоче щось зробити й не може. А батько йде, йде... підкрадаєть ся...

— Коли се його щось мов штовхнуло... Зскочив... туди до гурту. Бачить, аж він уже останнього дорізує... Як скрикне!..

Панас разом прокинув ся й глянув на копи. Там лежали покотом косарі, а Гаврило сидів і розказував.

Важкі чари сна упали й розвіялись, і він з полегкістю зітхнув.

— Побачив тоді, що не всіх порізав, та до його. А той утікать...

— Що це ти розказуєш?—питає Панас, підводячись і спускаючи ноги з дрозг.

— А так... бувальщину,—одказує Гаврило. Голос його зразу став сонний і млявий і він замовк.

— Ну, доказуй, що ж далі?—хрипко озвається хтось з косарів.

— А що ж? нехотя каже Гаврило.—Був би й наздогнав того парубка та по дорозі їхала якась жінка. Зекочив він на повозку, ухопив з рук у неї віжки, погнав коняку та й утік. Заявили в волости. На другий день наїшли: усіх чотирнадцять чоловіка вирізано й ні в кого ні копійки грошей.

— А той, злодіяка?..

— Без вісти пронав. Утік кудись...

— А може нечиста сила в річку затигла.

— Може.

Гаврило знов ліг на стерню й замовк. Замавовкли й другі й лежали на землі нерухомо. Бандура стояв і зітхав. А Панасови здавалось, що там далі, за копами, де сплять вязальниці, таки хтось справді ховається й підкрадається сюди до косарів.

Він зліз з дрозг і поглянув навкруги. Небо визоріло й було ясне й глибоке. В сріблястій млі ночі спав безкрайній степ. Бовваніли копи й ряди їх губились далі в млі. Мов по слову якогось чарівника налитий зерном хліб, що недавно ще шумів і вигравав на сонці з золотими хвилями, сам собою зібрався в снопи й став у полукопки й замер, застиг на спустошених ланах.

Панас подивився й знову ліг. Сон і втома обважили його й притягали до ліжка кожен суства його тіла.

Він знов заснув.

І йому снилось, що то батько його — той всевладний чарівник. Він стоїть вночі серед степу, суворий і мовчазний, темний, як хмара, у старому засмальцьованому піджаці і в великих побитих чоботях і куди покаже рукою, там сами собою виростають кони. І сунуться, сунуться по степу

до його... А коло ніг у його лежать якісь нерухоми постати... Панас силкуєть ся розглядіти їх... І не може. І йому здаєть ся, що то порізані люде...

— Боже!—шепоче він, дивлячись на батька.— Прости йому душі загублених!..

А батько повернув ся до його, глянув грізно, мов ножем полоснув, і каже:— „Залізом куєть ся, потом і кривавицею поливаєть ся щастє твоє, сину. На сріблї-златї їстимеш і шануватимуть тебе люде. А я—проклят... На віки проклят землею, що випила кров неповинних!..“ І тільки вимовив сї слова, разом счез розвіяв ся.

Панас спить важко й трівожно. На сходї, далеко-далеко, ледве помітною сизо-червоною смужкою розжеврюєть ся зоря. На обміжку спурхнув якийсь безсонний птах і полетїв туди, де повинно було зійти сонце.

Там, далеко в лощинї, щось спотиху торохкотїло.

То їхав до косарів безсонний Сухопара. Кінчалась містерія короткої літньої ночі і починав ся день.

Косарі ще спали.

1910.

Співець.

Оповідання.

Заходив тихий літній вечір. Ми сиділи в глухому повітовому місті, в убогому номері гостиниці. Сиділи й сварились. Наша робота, через яку ми й попали в це місто, прийшлась: була косовиця й люде пішли в поле. Навіть у волости нікого не було.

В такому стані, звичайно, в кожній недружній громаді виникають усякі непорозуміння і зводять ся всякі рахунки.

До сїєї благородної роботи, кажу, й ми взяли ся. Змагали ся властиво Макогон з Старкевичем. Я держав нейтралитет. Змаганне скоро наблизилось до сварки.

Почав її, як і завше, Макогон. Він ображав Старкевича своєю недбайливістю, нерухливістю, байдужістю до роботи, тим часом як Макогон не міг терпіти Старкевичової уїдливорости, дрібязковости, якоїсь дивної в молодій ще людині старечої рівноважності та скнарости.

Сього разу у їх почала ся баталія з приводу питання про наш національний тип. Спершу виясняли його, рівняючи до інших славянських типів, а потім заходились критикувати його. Брали часи минулі й сьогочасні.

Макогон, як звичайно, аби дратувати свого супротивника, мішав Українців з болотом, надаючи їм усі негарні риси, які були в характері

Старкевича. Старкевич паленів з образи гнув у другий бік, наділяючи український тип усіма рисами характеру Макогона.

Одно слово, поєдинок був оригінальний і дуже характерний для нашої інтелігенції.

— Зовсім не те, зовсім не те!...— вигукував Макогон, незручно розводячи великими довгими руками.— Я кажу, що Українець горне під себе кожну дрібницю, кожне сміття й дріжить над ним, як Жид. Він не знає широких думок, надзвичайних рухів... Він усе звів на копійки, на прибуток... Колись казав: „Жид, Лях, та собака—віра одиначка“...—а тепер сам у Жиди пошив ся!...

— Неправда ваша! Се наклеп на народ. Наш народ, на жаль, навпаки — не хазяїн, а ледащо, харцизяка. Про його все „дарма“, „байдуже“... У тім то й лихо наше.

Кажучи се, Старкевич уїдливо підкреслював улюблені Макогонові слова—дарма й байдуже,—якому справді було „байдуже“ про все, і таким ходом він підливав ще більше масла в огонь і полум'я сварки вибухало ще з більшою силою.

— Коли б було байдуже!... Не так би соромно було, що ми нічого не маємо й не будемо мати. Ми б нічого не робили, але набирались сили і взяли б своє, а то ми метушимось, мов шашлі в трухлятині й за порохом тієї трухлятини нічого не бачимо... аніяких обрив!... Слимаки, зінські щенята!...—хрипко кидав слова Макогон, сардонічно сміючись, широко розводячи руками й велично підводячи свою круглу, як гарбуз, голову, вкриту чорним цушким волоссям.

Він дивився переможцем.

А Старкевич, малий і сухорлявий, з довгим і блідим остаркуватим обличчям, з поріділими висками, витягав наперед голову і з старечими руками своєї пісної фігури, з тремтінням рук, дошкряляв свого ворога. В його фігурі було стільки

роздратовання і пристрасти, що його було навіть жалко.

— Нехай слимаки!... Нехай зінські щенята!... Але ми щось робили, — говорив Старкевич на виростець, забувши з чого почалась розмова й відкриваючи свої карти.—Коли є у нас яка культура, то то наше придбання, а не ваще!... Ви тільки знали руйнувати, гайнувати!... То вас народ заклеїв ганебним клеймом: козак—

Коли не пьє, то нужу бьє,

А все не гуляє...

Сором, ганьба!...—шипів він, покинувши своє місце й нервово ходячи з кутка в куток по кімнаті.

Уже почало смеркати. Наша служниця, Хана, давно внесла нам самовар, але ні Макогон, ні Старкевич про його не думали.

Макогон тепер лежав на кріслі, витягши ноги на середину світлиці й закинувши пятерицю в свою чуприну. Він, як артисти з своєї картини, любував з Старкевича, якого так роздратував. Він пильнував кожного руху бідолашного свого товариша, такого протилежного йому вдачею, пильнував кожної риси його пристаркуватої рудавої постати. Він не був злий з природи й коли б йому хто сказав зараз: „дядьку!“—так ми звали його,— „ходім на Убедь!“—то він би сказав: „стривай, от зараз!“—налив би шклянку чаю, не хапаючись випив її, обтер свої цупкі чумацькі вуси долонею, дратуючи Старкевича своєю байдужістю, й пішов би своєю лїнивою ходою, махаючи руками й немов ловлячи ними що в повітрі, на річку, розмовляючи на якусь соціяльну або філософічну тему. Пішов би на річку, а звідтіль потяг би в клуб і там грав би до світу на білярді, розказуючи цвілій мійській публіці веселі анекдоти, на які був митець, щоб прийти вранці в номер, сонучи роздягати ся й спати потім до обід.

Він саме хотів уразити Старкевича в найдоскульнійше місце,—се було помітно з того, як він підвів праву руку й зупинив її врівні з очима,—коли в нашу світлицю відчинилися з коридору двері і в їх ускочила пляма світу й висунулась голова хазяїна гостиниці.

— Вибачте, панове,—сказав він,—може ви хочете послухати співу нашого сліпого співця?... Він був колись кантором у нас. Чудовий був у його голос!... А тепер так от співа, як хто попросить.

— Добре, сказав я, радий що можна спинити товаришів.—А де він?

— Ось тут, у мене в залі.

— Ми прийдемо.

Двері зачинились.

— Хай йому грець!...—сказав Макогон, незадоволений, що йому перешкодили добити, як йому здавалось, Старкевича.—Чорт зна що: слухати старого жида!...

Але коли ми з Старкевичем пішли то пішов і Макогон.

В чималій залі горіла велика висяча лампа. Під нею містився обідній стіл, а навкруги його сиділа семья господаря і старий, сивий Єврей.

То був сліпий співець.

І господар і сліпець були у типичних єврейського закрою картузах. По всій групі було помітно, що тут свято. Якийсь ледві помітний настрій прокидався у їх обличчях. І справді, заходила субота.

Ми з Старкевичем увійшли й стали біля дверей. Макогон не хотів увіходити і став на дверях, кашляючи й незграбно переступаючи з ноги на ногу. Він звичайно поводився досить вільно з усіма людьми і досить не ввічливо, але добродушно. За се йому багато вибачалось.

— От не чули... кхи... добра!...—хрипко бубонів він.

Господар гостиниці, молодий ще Єврей, сіз був до столу, але побачивши, що ми не сїдаємо, і сам схопив ся. Молода вродлива господиня грала чорними блискучими очима, переводячи погляд то на нас, то на чоловіка.

— Він вам заспіває „Вечірню пісню“,— сказав господар тихо, уклоняючись до нас і мов ховаючись, щоб сліпець не помітив його рухів.

Сліпець сидів за столом нерухомо, мов статуя. На спокійному його обличчі не було помітно ані якої думки. Сиве волосся вибивалося з-під картуза і спадало вниз трохи не до пліч. Незрячі очі, ясні й чисті, дивились спокійно, нічого не бачучи.

Але враз обличчя його перекривилось неначе йому стало дуже боляче; він увесь зігнув ся притиснув праву руку до щоки й заспівав.

Голос був справді ще й тепер гарний, але сила була не в голосі, а в тій експресії, з якою він співав. Се був такий чужий для мене спів і такий оригінальний, дико-оригінальний. Я жадібно стежив усіх рухів співця і ходу мелодії. В їх було щось для мене надзвичайне, щось чуже й архаїчне, але міцне й палюче.

Морозом сипало по-за спиною.

Старкевич слухав уважно, але Макогона сей спів дратував. Він орг'анічно не розумів співів і музики. І він смикав мене за полу й казав досить виразно:

— Ходім, ходім!... Пхи!... виє, як пес, старий жидюга!... Не варт слухати...

І справді спів був дуже підхожий до витя якогось дикого звіря навіть—я б згодив ся—до витя пса. Але яка безодня суму, непереможного суму була в тому співі! То скаржив ся до неба справді покинутий, загнаний в пустиню звір, якому прийшов час умірати. І він, скорчившись уночі на голому холодному камені, проти ясних

байдужих зірок, голодний і стурбований, виє всією своєю істотою і вірить, що голос його почує небо й воно врятує його.

Я не міг зрозуміти, про що він співає, чути було тільки кілька разів знайоме слово „Ізраель“, але з того, як уважно і з яким захопленням слухали співу господар і його семья, видно було, що співав він про щось поважне, щось болюче й пекуче, що то була молитва вигнанця на чужині за свій рідний, далекий, тепер уже на пів-фантастичний, але незмінно дорогий і святий край, про осяяний містичним сяєвом Сіон...

Очи молодой господині потьмарились і журливо спустили ся вниз довгі шовкові вії. Сяєволямпи освітлювало її вродливе нерухоме обличчя і вона здавалась мені в сю хвилину сімволом журби свого народу...

Я дивив ся на неї й на співця. На його обличчі щось забреніло. То були сльози, справжні сльози. Плакали сліпі очи за тим осяяним Сіоном, за незабутнім Ієрусалимом, за тихою долиною Іосафатовою...

Я думав: яку треба мати віру в свій народ і який непереможний інстинкт до рідного краю, щоб не забути його за тисячі літ, у далеких краях, у всяких обставинах життя і щоб плакати за ним старими, незрячими очима перед чужинцями.

Мені пригадав ся псалом: „На ріках вавилонських тамо сідохом і плакахом“... Не тільки там плакали сини Ізраїля, плачуть вони ось перед нашими очима...

Ми мовчали. Навіть притих і Макогон. Не знаю, що він почував, про що думав Старкевич, але мені було до болю соромно, і у мене до горла підступили сльози. Якими нікчемними, непотрібними й гидкими здались тоді наші розмови про рідний край, рідний народ і його долю!

Все те були слова й слова, холодні й нещирі...

Коли співець скінчив свою пісню, я вийшов мовчки, не сказавши ні слова. Не міг я тоді сказати нічого. Думки мої неначе розбіглись і слово не наверталось на язик.

Непомітно вийшов я й пішов на річку, на міст, і довго стояв самотно вночі над нею, слухав співи, що долітали з хутора за річкою, й дивився, як дріжать і грають на темній воді зорі. „Так вони виблискують тепер, — думав я, — і в воді Йордану.

Я нічого не сказав тоді співцеви... Але тепер, з другого краю, через кілька часу, коли пригадую той вечір, я кажу йому: „Спасибі!... Спасибі за спів... за сльози!... за те, чого я навчився з того співу, з тих сліз!...“

1903.

Хліб наш насушний.

Н а р и с.

Чорний залізний велетень, з мутно-червоним черевом, злегка повертаючи видним над водою хрещатим гвинтом, мов риба хвостом, привалив ся до пристани. Розчинив свої чорні пельки—трюми й затих, замлів, випускаючи ледве помітний димок з величезного закуреного димаря. Він чоґось жде. Він жде собі поживи: золотого зерна з широких ланів України.

Він, отой велетень з просунутими в залізни ніздрі ланцюгами, з якимсь незрозумілим написом на чолі, зазнав бурхливих хвиль океану, переплив кілька морів, проліз у Дніпрових гирлах і приплив сюди, до тихих плавнів, щоб набити своє зараз порожне черево „рускимъ“ хлібом.

Він жде, гордий і самовпевнений: хліб буде, він зараз полетєть ся в його. Повинен политись, бо він привіз з собою кілька пригоршень золота. За те золото він купить хліб.

І справді, вже пливають до його важкі берлини й баржі, сунеть ся, немов стара наполовину розібрана дзвіниця, високий елеватор і люде забігали по помостах, як комашня, щоб догодити „чужоземцеви“, наділити його своїм хлібом.

І хліб посипав ся у величезний залізний шлунок. Його сипле елеватор, його несуть у мішках, згинаючись під вагою і обливаючись з напруження потом, „носакі“, і ціла юрба жінок і дів-

чат, мов на пожарі воду, жваво носять його відрами і кидають туди, в ті пельки—трюми.

І залізний велетень задоволено глитає зерно і поважно дише, видихаючи з себе пил. Той пил повиває і його самого, і всіх людей, що метушать ся на йому. Сонце золотить той пил, а з гори дивить ся на його тисячами скляних очей город. Він лежить на горі, мов величезна піраміда вибілених сонцем людських черепів, і мовчить.

А він би міг сказати багато!...

Тут широкими струмнями леть ся в залізне черево „чужоземця“ хліб, а там, далі від города й від річки, на необложених просторах степів, мруть люде з голоду.

Там, у обдертих хатах, сидять убогі, виснажені працею люде й бліді, тонкошії мов неоперені пташенята, діти... сидять без хліба. Його немає... він не вродив... Його забрано за податки, за оренди, за право ходити по землі і вмірати на ній...

Його забрано. І ось він тепер леть ся тут широкою рікою в черево того велетня, у череві сотень таких велетнів.

Город знає се й мовчить, і байдуже дивить ся на те, як „чужоземець“ глитає золоте зерно і все глибше й глибше осідає в воду.

Ось він уже нажер ся досить. Більше не можна, бо не пролізе в гирлах... І він закриває свої чорні пельки: буде з його, він поки що найв ся.

Завтра він рушить до дому, і люде чужого краю будуть їсти отой хліб, що так щедро наділено йому за кільки пригоршень золота, і будуть з того хліба ситі, і будуть сміяти ся з тих дивовижних людей, що вміють на своїх убогих нивах і широких панських ланах виробляти хліб і не вміють його їсти.

1906.

Темрява.

Оповідання.

I.

Темно й холодно.

Вітер гуде і виє. Він то підлітає в гору, то беть ся об землю, кидаючись з одного напрямку в другий, і жене по землі валку сніжаних хвиль. Мов грізний фантастичний велетень жене табун диких гривастих коней. Він бе їх немилосердно своєю пугою, свистить на їх і гукає страшними голосами, і вони, роздратовані й налякані, стрибають одно на одного, іржуть і мчать ся мов шалені, не дивлячись куди. Мчать ся по рівному степу, кидають ся на гори, стрибають у провалля, знов вихоплюють ся з їх і летять без вісти, тільки чути їх страшно: і-го-го-го!..

А за ними мчать ся другі так саме гривасті коні, і так без краю. І здаєть ся, земля гуде під їх копитами, і хмари збитого їми холодного пилу застеляють все небо і закривають бліде обличчє місяця, що стоїть високо-високо над тими хмарами, дивить ся на землю й думає свої одвічні думи...

Мчать ся сиві дикі коні в безумно сполоханім табуні по степу, і скрізь лунає їхнє: і-го-го-го!.. Налітають вони на чорні будівлі вугільних шахт, на великий залізобробний завод, що дихає п'ятьма доменними печами, видихаючи полум'я і хмари диму й пари. Кидають ся на той світ і в огонь, вихоплюють ся з його й летять у долину, де стоїть

і світить ся вікнами убога станція степової залізниці. Іржуть вони і б'ють ся об стіни станції, звивають ся на диби, перестрибують через будинок і летять, летять далі, невідомо куди.

А в шахтах, під землею, стукають кайлами чорні шахтарі, добувають вугілля, насипають його, в тачки й котять ті тачки до „шурху“, і нічого не чують того, що діється на землі. На заводі гудуть печі, клекоче ростоплена лава, стукотять, клацають сопуть і зітхають машини і крають ножами огненні рельси. Коло їх метушать ся червоні від огню й духоти люде, і теж ніхто не чує того, що діється на дворі.

Тільки на станції залізниці прислухають ся й чують, як ірже, і виє, і стогне завирюха. Слухають той стогін блідий начальник станції і ще блідійший телеграфіст і щільніше загортають ся в свою потерту одіж.

І думають вони, що через два дні Різдво, що слід би по людському провести святки між рідними й близькими, але доля закинула їх на чужину, у осі стени, де так холодно, де так дико реве вітер, і де під таку добу такі злі люде.

Ось і вони, сьогодні носварились. Носварились через те, що молодший з їх—телеграфіст—без відома начальника станції попрохав собі одпущку на святки і може йому й дадуть той одпущк.

— Тільки ні, не поїдеш, голубе, до дому дурити голови дівчатам та хвастатись новими штанами та рукавичками,—злістно бурмоче начальник.—Замете дорогу, то сидітемеш отут-о! Як собака на ланцюгу!..

Телеграфіст думає те ж саме, і злість во-рушить ся у його в серці.

Слухають лемент завирюхи ще дві душі.

Коло станції, там, де наверхнено гори вугілля, стоїть сторожка, а в її сидять сторож, Кіндрат Рева, і його внук, Сашко. Горить у їх маленька

лямпочка, і палає в грубі вугіллі, аж дверці зробились червоні, мов жар. Але в хаті холодно. Вітер продуває крізь тонкі стіни, вривається з грюкотом у вікна і двері і тихо, непомітно виходить з сторожки, забіраючи з собою тепло.

На віщо воно йому? Куди він його подіне?..

Хто його зна.

Бо все на світі переплуталось, усе зробилось ворожим одне одному, усе стогне й борикається, дереться й шкрябається, тремтить і стугонить. Завируха захопила все і безладде царює на всьому степовому просторі.

II.

Дід з онуком сидять мовчки і думають свої думи. Сашко тільки сьогодні прийшов до діда з хутора і його захопила хуртовина на станції.

— Діду,—питає згодом Сашко—а тепер дуже холодно на дворі?

— Холодно, хлопче, дуже холодно!

— І вовкам холодно?

— Холодно й вовкам.

— Адже ж у їх теплі шкури?

— Ге що тепер шкура!.. Такий вітер дме, що он і пічка не допомагає—у хаті... А то в стіну.

— А горобцям холодно?

— Холодно, хлопче.

— А де ж вони тепер подівались?

— А ховаються попід стріхами.

— Та там же холодно.

— А хоч холодно, зате затишно. У затишку не замерзне.

— А ми в затишку?

— А як-же, в затишку.

— А вітер он дме в двері...

— То нічого. От нагріється груба, то у нас буде тепло.

— Коли-б скоріше нагрівалась...

— А хіба ти змерз?

— Змерз.

— От тобі й козак!.. Накинь кожуха!

Сашко сідає з ногами на лаву і обгортаєть ся дідовим кожухом. Дід кочергою перегортає в грубі червоний жар.

— Діду, а поїзди сьогодні прийдуть?

— Ні, мабуть не прийдуть?

— А де-ж вони будуть?

— Стоятимуть десь по станціях. А який-то може і в степу у заметі попостое.

— То люде й померзнуть?

— Ні, Бог дасть не померзнуть.

Хвилину обидва мовчать. Слухають, як хуга бе у вікно і в стіни холодним снігом.

— Еч, як посипає, мов просом...—каже дід.

Сашко смієть ся: він любить ходити посипать на Новий рік. І він уявляє собі, як хуга сипле на їх будку просом і примовляє:

Роди, Боже,

Жито-пшеницю

На всяку папаницю

І те, що коні їдять!..

— Діду,—питає він знов,—а що як нас завирюха отут замете? Ніщо, як наверне оттаку-о-о гору,—показує він рукою—вище дверей, вище стріхи, вище димаря?..

— А що, візьмемо вранці лопату та й одкидаємо сніг.

— І я вам буду помогать.

— А як же, удвох зручніше... А як ти думаєш, чи не пора нам вечеряти?..

— Мабуть уже пора.

Дід лагодить вечерю. Обидва хрестять ся, сідають до столу й вечеряють, їдять борщ, що зварив сам дід.

— А що, Сашко, добрячий у мене борщ?—питає він.

— Добрячий!

— Мати такого не зварить?

— Куди їм!..

— Ще хочеш?

— Ні, вже наївсь.

— То молись Богу та будемо спать.

— І ви будете?

— І я зараз лягатиму.

Сашко молить ся Богу й лягає на полу, що прилажено його коло груби.

— А тут, дїду, тепло,—каже він весело, помацавши рукою гарячу грубу.

— Тепло буде, не померзнемо!.. От я ще підкину в грубу вугілля, щоб на цілу ніч стало.

Дід одчиняє кочергою червоні, аж білі, дверці в грубі, набірає лопатою вугілля й кидає в грубу. Вугілле падає на жар, тріщить і враз береть ся чорним густим димом. Груба гуде, аж стогне. Вона жадібно жере те вугілле і мов просить ще. Дід підкидає ще й ще. Вибірає у відрі жужавницю з піддувалом, приймає геть ящик з вугіллем і підмітає біля груби долівку віником.

— Тепер гаразд.

— А труби зачиняти не будете?

— Ні, удосвіта закрию!..

Дід стає на молитву й довго молить ся. Очи у Сашка злипають ся. Він дивить ся на стелю й слухає, як реве завирюха. Йому здаєть ся, що з стелі сиплеть ся й сиплеть ся на його золоте просо, а між ним чудові квітки, такі, як ото роблять ся на першому тонкому льоду, як ударити по йому кійком... Він жене ковінкою по тому чистому, льоду свинку, і вона біжить по йому, й торохкотить.

— Уже й заснув,—каже, дивлячись на його й осміхаючись собі в уси, Рева.—Треба вийти, подивитись що там робить ся на дворі.

Він одягає кожуха й виходить на двір. У хаті тихо, тільки гуде груба та за хатою реве завирюха.

III.

Вітер гуде і виє. Він кидає сніжаними хвилями на місто, на станцію, кидає ними й на хутір, що притаїв ся в балці за шахтами, смиче в йому солом'яні стріхи, голосить у димарях і грюкотить у виконниці.

На хуторі трохи уже чи не по всіх хатах темно, але ось у одній горить світло. Там сидять два чоловіки й жінка.

— Не їдьте сьогодні, я вас не пустию!.. Де ж таки видано в таку завірюху їхати,—каже ще не стара смуглява з блискучими очима жінка,—пропадете десь! Устигнете ще, вдруге: ваше од вас не втече...

— А-ат!.. що там балакать,—хіба ми дороги не знаємо. Первина чи що? Ідемо, куме,—каже господар хати, одягнений по дорожньому, русявий невеличкий на зріст, але огрядний чоловік,—пора!..

— Каленику! Тобі кажу-не їдь!.. Що ти смерти собі хочеш?..

— Патякай! Геть!..—гримнув він на жінку, що рішуче заступила двері, сяючи своїми чорними очима, ухопив її за руку і з силою відкинув геть.—Ходімо, куме!

І вони вийшли з хати, сам Каленик і його кум Петро, чорний і смуглий, мов чавунний, здоровий чоловік з кучерявою бородою. Вони сіли на гринджоли й виїхали з двору.

— Пропадуть,—думає жінка,—замете десь!..

І їй стає так сумно, так боязно. Навіщо вони поїхали? Хіба вони забагатіють з тих рельсів?.. Все однаково пропуть гроші, прогайнують.

Вона сідає на полу згортає руки й дивить ся не зводячи очей, на лямпочку, що горить на столі. Цвіркун під лавою співає свою пісню. Спить біля печі теля, а на дворі бє хуртовина. Вона скиглить і верещить, немов з розгону кидаєть ся на хату і, здаєть ся, аж хитає її.

— У-у-у!..—гуде вона.

— Пропадуть,—шепоче жінка і сумно дивить ся своїми блискучими очима на лямпку.—Але що з ним зробиш,—думає вона про чоловіка,—коли його під завирюху—сам каже—що разу тягне на яке-небудь діло. Нічим не уловиш, нічим не ублагаєш. Мов зуб починає крутити, і що хоч роби йому, не затихне...

IV.

Завирюха крутить і бе. Вона то сипоне снігом згори, то дмухне й помете по землі, мов бажуючи чисто вимести той сніг з-під саней: нехай мов, їдуть просто сі уперті люде, що сидять на їх!

Але люде не дивлять ся на те і їдуть своїм шляхом.

— Поїдемо просто до будки,—каже Каленик.—Тепер ніяка собака носа не виткне на двір.

— Та так...—одмовляє Петро.—Тільки як ми доберемось до містечка? Коли б на горі не збились з дороги!

— Не зібемось!..

І Каленик смикає віжками, придивляючись до дороги: їм треба ввесь час тільки держатись балки і вона доведе їх до станції. Там вони навалять на сани пару рельсів і поїдуть у містечко до жида Соломона. Соломон їм заплатить, що слід, по таксі,—як у їх уже кілька літ установлено на всяку річ таксу,—вони добудуть у його горілки вишють трохи, вернуть ся до дому й заляжуть спать.

Нехай тоді бе й лютує, скільки хоче, завирюха,—їм буде байдуже.

А тепер щось дуже таки холодно.

Дуже уїдливі вітер. Так і пронизує кріз свиту й кожуха до живого тіла. Кидає в їх снігом, мов якимись гострими скляними скалками. Січе

їми й ріже по обличчі. А захиститись зовсім відлогою — неможна, бо треба пильнувати дороги.

І Каленик пильнує її. Він робить рукавицею захист над очима і придивляється з-під неї в мряку ночі в сніжані хвилі. Петро повернув ся до його спиною й сидить за вітром. У його вже повна борода сніжних склянок і на вусах понамерзали крижані бруньки.

— А-ну сїдай ще ти на перед!—гукає до його серед реву завирюхи Каленик. — Дуже вже дошкуляє після хати вітер...

Петро сїдає на перед, Каленик повертаєть ся спиною проти вітру й починає зогрівати обмерзле обличчя руками.

— Таки справді, дуже сьогодні бе...—каже він і в думці у його зриняють слова жінки: „не їдте сьогодні,—я вас не пушту!..“

Може й справді не слід було б сьогодні їхати: рельси б не втекли від їх. Але Каленик жене ті думки: ніколи він не слухав ся жінки й ніколи не послухаєть ся. Він сам собі пан.

— Но, но!..—гукає Петро на коняку і махає кінцем віжок.

Се вони саме піднімають ся з балки на гору. Тут півверстви і буде станція. Вітер ще лютійше свистить і кидаєть ся з одного краю в другий.

— Гу-у-у!..—чути в реві завирюхи якийсь новий гармоничний голос.

То гудуть телеграфні дроти. Се вони доїхали вже до насипу... Он майнули огні з вікон станції... У мряці вимальовуєть ся її двохповерхова постать з освітленими вікнами. Пусто навколо неї, ані душі не видно.

Їдуть далі.

Он чорніє сторожка.

Петро повертає коняку до неї. Їдуть просто через насип. Коняка напружаєть ся, згинаєть ся

і стягає на насип ґринджоли. Полозки стукають об рельси і коняка разом пірнає по череву в замет.

Сніг заліплює Петрови очі. Каленик міцно держить ся руками за рожни на углах ґринджол...

Ось і сторожка.

Зупинились. Злізли з саней.

У п'ятмі мацають руками й ногами по замету рельсів.

Немає.

Мабуть ближче до сторожки.

Підходять ближче.

— Єсть!..

— Заходь з того краю,—командує Каленик.

Петро лізе по замету, намацаючи ногами рельси. Він найшов край.

— Єсть,—каже він.

— Піднімай!..

Рельси страшенно важкі. Каленик напружаєть ся з усієї сили й піднімає свій край. Петро піднімає свій, але і у того і у другого другий край рельси лежить на землі.

— Підняв?—питає Каленик.

— Підняв.

— Та то ти не ту взяв!.. Кинь, шукай тієї, що я держу!..

Петро кидає свою рельсу і напоначки находити другу. Піднімає свій край, і вони вдвох, орючи ногами замет, несуть рельсу до ґринджол.

Важка, каторжна!..

Ледве-ледве руками удержуєш...

Ось і ґринджоли.

— Сюди, сюди подай!..—каже Каленик. — До мене... так... Клади!..

Положили рельсу на сани. Мовчки йдуть, беруть другу. Несуть її до саней.

— Клади...

— Ой! Бодай тебе... Руку прищепив...—каже Петро.

— Нічого!.. Притягай верьовкою..

Вони упинають ся ногами в сани, притягають верьовками рельси й завязують вузли.

— А що ви тут, сучі сини, робите? Га?!—чують вони несподівано чужий голос, і чоловіча постать вимальовуєть ся попереду коняки,

— Геть з дороги!..—гукає Каленик, раптом хапаючись за віжки й кінцем їх бьючи коняку по спині.—Но!..

— Ні, скидайте мені зараз назад рельси!.. Не пустю!..—гукає сторож і кріпко держить коняку за недоуздок.

— Геть з дороги, тобі кажуть!.. Бий його!..

Петро вихоплює з саней рожен і біжить до сторожа.

— Геть, а то голову провалю!..

— Скидайте назад рельси!

— Калавур!..—розтинаєть ся серед гомону завирюхи і Рева падає в сніг.

Петро бе тим же рожном коняку і вона раптом кидаєть ся в бік, рванувши за собою сани з рельсами й сідоками, і всі вони разом потонають у темряві, счезають без сліду.

V.

— Куди ти його садонув?—питає через кілька часу Каленик.

— Здаєть ся, по плечах. Кажуть чоловікови: „геть з дороги!..“ так ніт же, треба лїзти щоб голову розтовкмачили!—каже Петро.

Серце в його прудко й міцно стукає в грудях і йому, не взираючи на вітер і холод, стало аж душно. Його роздратовало те, що дурний Рева підвернув ся йому під руки. Ударь Петро трохи инакше, він розвалив би йому голову. Так, ні з того, ні з цього... За чуже добре. І винен був би Рева, а зовсім не він: не лїзь, куди не слїд! Честю просять: одійди! Ні, лїзе під коняку...

— Ну то нічого, коли по плечах: почухаєть ся та й забуде!.. Смієть ся Каленик.—Тепер треба пильнувати, щоб не збитись з дороги. Приглядай ся, де завод буде.

Товариші замовкли.

Тепер вони сидять вряд на рельсах один лицем на один бік, другий на другий, щоб не збитись з дороги. Шляху зовсім не видно. Вітер дме їм на зустріч і жене то поволі, то раптом з великою силою гострі холодні сніжані хвилі. Вони мчать ся по землі, немов на селі огонь по соломяних стріхах, коли серед спеки несподівано вихопить ся де з хати, розгорить ся і захилитаєть ся проти сонця червоним маком.

Коняка йде помалу, бо вага велика. Каленик і Петро встали з саней і йдуть рядом, щоб зогрітись. Дуже вже дошкуляє їм мороз і вітер. В темряві вони скоро загубили приміти й тепер їдуть навмання. Але се небезпечне діло, бо так можна вскочити разом з саньми, конякою й рельсами в яку небудь покинуту й необгорожену шахту. А їх по сій горі немало.

І Каленик і Петро обидва думають про це, але один до другого не признають ся. Вони тільки яко-мога пильнійше придивляють ся перед себе.

— Чи не чуєш диму?—питає з переходом Каленик.

Петро нюхає повітря, впиваєть ся очима в пільму.

— Ні, не чую,—каже він.

— Де той завод?.. Пора б уже йому отут десь бути...—роздратовано каже Каленик, показуючи рукою у мряку.

— Що? питає, не розчувши, Петро, бо вітер на той час ударив по землі снігом ще з більшим напруженнем і заніс геть слова.

— Кажу, що де той завод!.. Час уже б йому бути!..—кричить Каленик.

Петро мовчить. Він сам думає про се. Обидва вони знов придивляють ся у штьму.

— Стій!.. гукає Петро.

— Що таке?

— Он щось чорніє.

Каленик спиняє коняку. Петро йде вперед.

— Не заходь далеко!!.—кричить до його Каленик і вітер розносить його крик далеко по степу й заглушає своїм свистом і ревом.

Петро проходить трохи вперед і зупиняєть ся. Стоїть кілька хвилин і повертаєть ся назад.

— Будка!—каже він.

Вони догадують ся, що забрали ліворуч і прибились знов до чавунки. Ім тепер треба їхати праворуч, щоб вітер їм дув у лівий бік. Завод недалеко.

Повертають і їдуть.

— Що ти дуже змерз?—питає Каленик.

— Та таки єсть...

— У мене ноги мерзнуть.

— Гу-гу-у!..—озиваєть ся до їх вітер і пориває розмову.

Вони знов сїдають на рельси, щільно загортають ся поверх кожухів у свитки і зкорчують ся, немов кроки на дереві підчас завірюхи. Обидва вони думають, що таки не гаразд зробили, що не послухались Марини. Чого доброго, так можна й замерзнути, або вскочити в шахту. Але в сьому саме місці шахт немає.—вони з того боку заводу.

— А все таки, чи не скинуть рельсів геть к идоловому батькови, та чи не вернутись до дому?— думаютъ вони.

І їх бере гнів на сї важкі й холодні рельси мов ті рельси винні, що вони осе блукають в степу...

Але не хочеть ся й так покинуть початого діла.

Каленик не може на то згодитись, щоб він вернув ся до дому, нічого не зробивши. Ні, він поставить на своєму. Мерзнуть у його на ногах

великі пальці, мов голками їх шпигає, але він не звертає уваги на те, бє ногою об ногу й поганяє коняку.

— Завод!..—гукає зрадїлий Петро.

І справді, праворуч кріз темряву ночі й завирюху, мов крізь дим, вимальовують ся височенні димарі. З їх виривають ся пара й дим... Доменні печи палко дихають огнем... Горять електричні лихтарі...

„Погрітись би“—думають обидва товариші.

Тільки зробити сього неможна. Та хіба й можна з рельсами показатись межи люде.

І знов їх бере злоба на рельси, а рельси, мов на зло, дзвякотять, бючись на нерівній трусській дорозі одна об одну.

Каленик сердить ся, лаєть ся... Смикає віжками коняку.

— Но-о! Но-о, падло!..

Вони звертають і знов їдуть у пїтьму. Дороги знов немає. Ніч стає немов темнійша, вітер ще сердитїйший і холоднїйший.

Довго їдуть мовчки просто до міста.

Холод пронизує їх на скрізь.

— Таки правду казала кума... Сидїли б дома...— говорить Петро.

— Мовчи вже хоч ти!..—гримає на його Каленик— багато вас порадників! Кралце пильнуй дороги!..

VI.

Спить Сашко і снить ся йому, що з неба падає на землю, немов сїдають на тік білі голуби.

— Гулю! гулю! гулю!..—гукає він, махає до їх руками і весело біжить за ними, тягнучи за собою на мотузку маленькі санчата, що зробив йому дід.

І другі хлопці теж бігають і гукають: гулю! гулю! гулю!.. Ні, навіть не хлопці гукають, а самі голуби то так вимовляють своїми крилами...

— А—ей!! Хто скоріще на гору!..—гукає Сашко до товаришів і біжить по снігу на гору.

Він не біжить, а летить, так як голуби: надув ся—і зробив ся легкий, як бульбашка, й підняв ся над землею.

Він уже не дотикаєть ся до неї ногами, а тільки махає їми в повітрі й летить.

І другі хлопці летять.

Ось уже й шпиль. Вони спускають ся на його, сідають на санки й летять на їх згори до хутора.

Та й прудко ж летять! Аж у вушах свистить: гу-у-у!..

Ось уже й низ, Рибасенкова левада. Але санки не зупиняють ся. Вони котять ся далі й далі. Сашко сидить на їх і гукає:

А що, я далі всіх проїхав, у мене кращі санки! Мені дідусь зробили!..

Але що се? Сани раптом нахилиють ся на бік і він уже лежить боком на снігу.

Се він перевернув ся. Треба скорійше схопитись, щоб не бачили товариші.

Сашко хоче підвестись і не може, бо щось мов держить його на снігу. А сніг холодний. Йому холодно в плече й бік. Ні, не холодно, а той сніг пече... Та дуже ж і пече!.. Терпіти неможна.

— Ой-ой!—кричить Сашко в вісні.

— Що таке?—питає його дід.

— Пече.

— То посувай ся сюди, ближче до мене. То груба дуже розігрілась,—каже дід і, стогнувши, зсовуєть ся на край ліжка.

Сашко вже прокинув ся. Він чує, як стогне дід.

— Діду, чого се ви стогнете?—питає він.

— А я вже не хочу спать,—каже весело Сашко, сідаючи на ліжку й тручи очи кулаками.

— Спи, ще рано.

— Ні, не хочу!.. Я вже виспавсь. Діду, давайте не будемо вже спать.

— А що ж ми будемо робить?

— Ви кажіть казку, а я слухатиму.

Сашко вже зовсім прочунав. Опечені плече й бік трохи щемлять у його. Але то дарма. За те в хаті тепло. А на дворі й доси бе завирюха. Еч як гуде!..

— Діду, а може вже нас замело,—питає Сашко прислухаючись до бурі, і схиляєть ся дідови на груди, а руками обхоплює його шию.

— Ой-ой!.. Лехше, лехше!..—скрикнув дід приймаючи з плечу Сашкову руку.

— А хіба у вас що болить?..

— Плече болить.

— Чого ж воно болить?..

— А хто його знає, чого воно. Мабуть так, здуру!..

— А ви підете до Савчихи, щоб вона вас загоїла?

— Піду.

— І я піду. Нехай і мені загоє.

— Добре.

Сашко відчуває своє плече.

— А у мене вже й не болить, каже—він. І у вас не болить?..

— Ні, у мене болить.

— І здорово.

— Здорово.

Сашко яку хвилину мовчить, сидячи коло діда. Дід лежить не роздягнений, обережно поклавши на край ліжка, подалі від Сашка, перебите плече. Як тільки розвиднить ся, треба йти на завод до доктора. Бо мабуть і кістки перебито... Так болить, що, здаєть ся, зубами б вирвав те болюче місце...

І що воно було ото за люде?.. Здаєть ся й знайомий голос, але не пригадаєш—хто саме? Треба зайти й до начальника станції, повідомити про крадіжку.

— Діду, діду!.. Ви спите?— питає знов Сашко.
— Та дримаєть ся...— каже той, хоч через усю ніч і трохи не заснув, бо дуже болить плече, і все не йде йому з голови ота нічна подія.

— А я не хочу спати. Давайте розмовлять. Кажить мені казку!

— Яку ж тобі?

— Розкажіть про розбійників.

— Та цур їм, тим розбійникам! Ще приснять ся.

— Я їх не боюсь. Я їх усіх повбиваю!..— каже грізним голосом Сашко, махаючи у п'ясти руками.

— Я знаю, що ти молодець у мене. Ти вже ляж отут потихеньку, щоб мене не штовхав, а я тобі розкажу казку. Лягай... Оттак... Осюди голову клади... укладає дід Сашка, маючи надію, що той знов скоро засне.— Ну, тепер горазд.

— Кажіть же казку, та га-арну!..

— Добре, слухай... У далекому царстві, у заморському государстві, за тридевять земель, за тисячу морів, жив собі цар Картаус... Був він сильний і хвабрий... І було в його три сини і одна дочка. І вже став цар Картаус старий, і прикликав до себе своїх дітей, і каже їм: „діти мої любі, діти мої милі“... Чи ти ж пак слухаєш?— питає дід.

— Слухаю,— озиваєть ся сонним голосом Сашко.

— Ну слухай,— каже дід і починає казку далі.

Він каже казку, а сам думає: „хто ж би то був ото вчора?.. І які то сміливі й одчаянні люде є на світі: така віхола, а вони на крадіжку йдуть... Коли б уже з голоду або-що крали! А то ж тут скрізь люде небідні. Заробити є де-хоч на шахтах, хоч на заводі... Так на горілку, продові душі, крадуть“...

— Чуєш, Сашко?— питає він з перегадом, розказуючи далі казку.

Сашко мовчить. Він уже спить, заколисаний тихою дідовою мовою, обвіяний чаром фантастичної

казки. Його душа літає за тридевять земель в теплому й ясному царстві вигадок.

І сам Рева починає дрімать. У голові у його снують ся думки про рельси про Сашка і про те що треба б ще підкинути в грубу вугілля. Потім йому починає здаватись, що неначе щось важко гупає за хатою. „Чи не крадуть знов рельсів?“— думає він і в його немає охоти прокидатись з дрімоти, і немає сили перемогти себе. „То вітер шумить. То—вітер“,—мов говорить хто йому і він починає знов дрімати, але раптом прокидаєть ся і зскакує з ліжка.

— Га?.. щось стукає?!..—здивовано говорить він, ще не ослобонившись від сонних мрій.

Справді, щось стукає у двері сторожки.

— Гей—ей, хто там єсть!.. Вийдіть сюди!

— Хто там?—питає Рева, але його запиту не чуть на двір за ревом завирюхи.—Хто там, чого треба?—гукає він, підійшовши під самі двері.

— З Петрівської якономії!.. Везу чиновника... пристава!.. Вийдіть сюди, або впустіть у хату. З дороги збились...

Рева одягає кожуха й шапку й виходить з сторожки. Кріз віхолу він бачить запорошеного снігом чоловіка, а далі ледві мріють коні з саньми і брязкотять балабончиками.

— Везу чиновника в містечко, та збив ся з дороги... Скажіть, куди ми се заїхали?.. Ніч така, прости Господи, що добрий хазяїн собаки на двір не вижене, а тут ось... Просто нещастє!..

Рева розказав, куди вони заїхали й куди треба їхати тепер. Чоловік подякував, сів у сани й ходою поїхав вдовш насипу залїзниці, обминаючи кули вугілля.

Рева постояв ще яку хвилину, провожаючи його очима. Скоро сани зникли у млі ночі і згуки балабончиків згубились у голосінні віхоли. Рева пішов у хату.

VII.

Жене грізний бородатий велетень своїх диких коней. Жене він їх з холодної півночі на південь

Сердитий він і строгий. Бе їх немилосердно. Але гукає тепер уже не так голосно, та з притиском, зпідтишка... Зпідтишка підкрадається і хльоскає своєю пугою... І коні ще більше починають боятись його. Після кожного удару вони ще шаленійше стають навспиньки й стрибають одно через одного, утікаючи від його у простір степів

Але він не відстає а ні на крок.

Він знов біля їх, і знов свистить і хльоскає їх пугою. І тяжко стогне під їх воздушними копитами степ, і неначе й земля хитається під їх вагою.

У сніговій куряві ворушить ся якась комашка. Притоптана отим несвіцьким табуном, пручаючись в снігу, повзе вона не вість куди.

То ідуть Каленик і Петро.

Вони вже не ідуть, а їх везе по темному безкрайному степу, без шляху без дороги, просто за вітром, маленька Каленикова коняка. Давно вже їй дано волю. Давно вже скинуто серед степу десь у заметі рельси, і тепер вона сама шукає по степу людського житла.

Та тільки даремно.

Нічого вона не чує, нічого не бачить... Стане постоїть... Поведе сюди й туди головою, послухає..

Нічого не чує!..

Тільки свистить шалений вітер і голосно іржуть по степу дикі коні.

— І-і-го-го-го!..

Вони її кличуть за собою, невідомо куди.

І вона йде, йде, не думаючи про те, куди йде. Вона б бігла, бо за нею наступає щось страшне й непереможне... За нею женеть ся смерть...

Але у неї немає мочи. Вона ледве ступає по грузьких заметах, а сани зробились страшенно важкі й без рельсів.

Що там на їх таке важке?..

На санях лежать Каленик і Петро. Вони по-вкнутались у кожухи й свитки. Вуси й бороди їх пообмерзали і позапорошувались снігом. Лежать з заплющеними очима.

Але вони ще живі.

Ще недавно Каленик озивав ся до Петра... Будив його, щоб той не спав...

Довго вони бились, шукаючи шляху, з того часу, як кинулись з рельсами геть від будки, але не находили а ні одної приміти. Тоді зрозуміли, що треба не здобич добувати, а рятувати жите.

Скинули ті закляті рельси...

Шукали знов дороги й не знайшли.

Спершу сварились, лаялись, винуватили один одного. Потім кожен потай від другого молив ся Богу; благав, щоб не згинути під завирюху. Після молитви повірили, що Бог допоможе їм, і почали утішати один одного...

Иноді їм здавалось, що вони знаходять приміти якоїсь дороги, або бачать димарі заводу, або будку залізниці. Але то щоразу була мана. Каленик з відчаю й жалю навіть нишком плакав. Петро сидів мовчазний, мов одубілий.

Спершу правили конякою, а потім кинули: все однаково... І тепер коняка йшла сама.

Вони не чули ні рук, ні ніг. Непереможна сила склепляла їх очі й туманила голову. Знали що як заснуть, то й замерзнуть.

Але не було сили боротись з сном.

Чудові мелодії лунали в їх вунах. Такої музики вони ніколи не чули. І їм помалу робилось тепло й гарно і тільки, немов десь здалека, таємна турбота нашіптувала про небезпечність.

Потім і вона вгамувалась.

Чули тільки чудову музику, їх колисала не відома сила, й тіла обгортала давно жадана теплота. Вони заснули.

А коняка йде та йде все далі. Вона намацу ногами ярки й обминає їх, бо там і її смерть тих людей, що на санях. Іноді вона стає і суме ірже.

— І-і-го-го!...

І кругом по стену тільки чути: „і-і-го-го!..“
То реве вітер.

Коняка йде далі. Пірнає в замети, перебрраєть ся з саньми через якісь гірські шпилі й спускаєть ся в долину.

— Га-у-у!.. — долітає відкись до неї знайоми звук і потопає в реві хуртовини.

Вона зупиняєть ся... Слухає

То виє собака. Десь близько повинно бут житло.

І справді, скрізь мряку вимальовуєть ся по статі вітряка.

— І-і-го-го-го!..—радісно ірже вона й рушає місця.

VIII.

Марина, вирядивши чоловіка, не могла за спокоїтись. Серце її мов що чуло недобре. Прикрытила трохи лямпу, щоб згорало менше карасин й лягла одягнена на піл.

Спати не могла.

„Навіщо вони поїхали?“—думала вона.

— „На що їм ті рельси?“

І в її душі прокидалось каєте: чом вон ранійш не спиняла Каленика, щоб він не роби крадіжок, не злодіював?..

Але вона й сама якась жадна людина. Вон всім заздрить і нікого не боїть ся. Її завжди дретувало, що у других людей більші дістатки. Вон бажала б бути багатійшою за всіх на хуторі, мат

краще від усіх убраннє й хазяйство—на зло усім отим багатилям.

І вона ніколи не спиняла Каленика і навіть іноді підмовляла його на де-які вчинки.

Тепер її бере каяте. Але вона силкуєть ся приглушити його. Ще надїєть ся, що Каленик скоро вернеть ся. Тут недалеко і станція і місто. Вони добре знають шлях...

Але ж як бє віхола!.. Он як гуде і стогне, стугонить по горіщі. Здаєть ся, що й крізь стїни продимає... Аж лампа блимає...

І Марина дивить ся на огонь.

„Це вони тепер“—думає вона — „уже взяли рельси й підїздять до міста. Сторожів на тій вулиці, де живе Соломон, немає. Та хоч і були б, то тепер позабивали ся так, що і з собаками їх не знайдеш“.

Марина уявляє собі ясно все.

Ось вони підїздять до двору. Стукають тричі у крайню від воріт віконницю... Потім ще двічі. Так умовлено. Вона знає. Бо іноді й сама їздила з Калеником, поки той не придбав собі побратима, кума Петра.

Жид виходить.

— А хто там?—питає.

— Свої!

— Чого?

— Сїна привезли!

Се те ж так умовлено казати, щоб жид знав, що свої.

Жид одмикає ворота, вони вїздять у двір і скидають рельси. Беруть у його гроші, пляшку горілки, шмат хлїба і їдуть додому. Порожнем скоро доїдуть. Та й дорога відти просто на хутор примітна: все треба їхати по-над провалєм, а тоді трохи горою і знов балкою.

— Ех, коли б скоріше вже їхали!—зітхає Марина.

Прислухаєть ся: неначе щось ворітьми грукнуло.

Ні, нічого знов не чуть.

Балакає крізь сон на печи дитина...

Вона встає з полу, лізе на піч, прикриває свитиною двох своїх дітей—дівчинку й хлопчика, дивить ся на їх і в її голові несподівано пробігає думка: ащо, як ото лежать вже сироти?..

Серце її стискаєть ся болем і жалістю. Жене геть ту незвану думку, злазить з печи, іде до столу, підкручує гніт у лямпі й сідає на лаву.

Її страшно. Серце мов віщує яке лихо... Ось ось уже б і час їм повернутись. Слухає, чи не зариплять ворота. Ні, не чуть, тільки коло причілка хати щось скиглить довго й жалібно... Немов плаче...

Марина хотіла б не чути того плачу. Вона іде знов до полу й лягає на його. Навіщо вигадувати всякі страхи, коли нічого того не буде!.. Ось скоро вернуть ся, увійдуть в хату й почнуть обтрусювати сніг.

Вона ясно уявляє собі, як вони роздягають ся, як тане льод у їх на бороді та вусах і вода біжить на долівку.

„А що, сказала: „сидіть дома“... А цього тепер не хочеш?“—жартує Каленик і трусить на долоні срібні гроші.

Вона відбірає їх у його, а він не дає, лаєть ся і нишком од кума дошкульно щипає її... Вона бе його за те в спину і товкає до столу, а сама дає їм вечеряти.

Ще й доси, хоч у їх двойко дітей, а третє умерло, вони люблять ся з Калеником.

— Ех, коли б уже скоріше їхали!.. — перебиває Марина свої думки.

Минає година, минає друга,—нічого не чуть. Марина уже й дрімала й прокидалась, виходила

з хати до воріт—немає нікого. А завирюха крутить аж страшно.

І Марина знов лягає на піл і думає. Думає, про Каленика... Серце у неї щемить. Хотілось би нічого не думати, про все забути... Сон тяжить її вії, і вона непомітно засипає, иноді розкриваючи очи й дивлячись на лампу.

І їй здасться, неначе вона бачить чиюсь хату. У тій хаті горить лампочка і незнайомі люде вештають ся там. Вони схиляють ся над лавою і все водять руками по чомусь, а по чому саме—не видно. У руках у їх щось біле, чи крейда, чи сніг. Он воно й у відрі стоїть і з-під його тече вода...

„Що ж вони роблять?“—хоче дізнатись Марина.

Протискуєть ся межі людей і бачить, що на лаві лежать людські ноги, босі, без чобіт. І білі-білі, мов воскові... Де ж голова?

А голови немає...

Люде труть руками ті ноги і від того в хаті стоїть грюкіт. Мов хто стукотить у вікна й двері.

Марина прокидаєть ся, зхоплюєть ся з полу, дивить ся на лаву... Там немає нічого. Тільки знов щось, уже справді, стукотить у вікно й вона чує голос:

— Пусті-іть у ха-ату!..

Серце у неї забилося з переляку і враз за-хололо.

— Хто т-а-м?

IX.

— Хто там?—питаєть ся Марина, схилившись до вікна.

— Заблудились... з дороги... Пустіть...—долітають до неї окремі слова незнайомого гoлoса, бо всього розібрать не можна.

У неї відлягло від серця.

— Зараз вийду!..—гукає вона, одягаючи кожуха, й виходить з хати.

Коло порога цілий намет. Вона ступає в його, набираючи сніг в халяви чобіт. Іде до воріт. Там крізь віхолу мріє людська постать у кожусі, уся запорошена снігом.

— Ради Бога пустить заїхать обігритись!.. Трохи не пропали. Осе прибились на огонь... — гомонить подорожній.

— Хто ви такі, звідкіля?—питає Марина.

— З Петрівської якономії. Везу чиновника... пристава в містечко. Пустить ради Бога, бо чисто заляк!..

І по голосу Марина чує, що чоловік змерз до краю, але ж як пустить? Чиновник... — каже. А Каленик?.. А коли це тільки підход, коли це тільки штуки, щоб вислідити Каленика з Петром?..

— Не можу пустить, — каже вона. — Чоловіка немає дома, я сама з дітьми...

Подорожній отходить від воріт, іде до коней, вештаєть ся коло саней і через хвилину відтіля до воріт ідуть дві постати.

— Пусти, молодице, в хату обігритись. Ми нічого не зробимо. Хай і коней чоловік у двір заведе, — говорить друга огрядна постать. — Бач, яка віхола!.. Пропаста можна. Думали попасти в Горнівку, а попали он куди!..

Марина згадує, що й Каленик з Петром поїхали в Горнівку, і десь глибоко в їй заворушив ся знову жах: а що, як і вони отак заблудились?..

— Заїздіть!—каже вона, відчиняючи ворота.

Гремлять балабончики й виморені коні, обдаючи її потом, проходять мимо неї в ворота.

Через яку годину пристав і його візник були в хаті, розминались і грілись, утираючи червоні з морозу обличчя від води, що текла по їх з волосся, вусів і борід, запорошених снігом.

— Ти вже, молодичко, дозволь нам переночувати у тебе. Бо вже куди тепер їхать?..—говорив пристав, ще не старий, невеликий, але огрядний і веселий чоловік з густою й довгою бородою.

Голос у його був басистий, але привітний і поважний, а очи, коли він говорив і дивився на Марину, мов гладили її, тихо осміхаючись з-під насуплених трохи брів.

— Що ж, ночуйте, — відмовила, й собі усміхаючись, Марина. — Тільки як надіде чоловік, то буде тісно.

Пристав спитав, куди той поїхав і, почувши, що в Горнівку, сказав:

— Ну, то він там заночує на постоялому. Не біда!.. Там йому ще краще.

Тепер Марина й сама б хотіла, щоб так було.

— Куда його їхать?.. Ми ось виїхали з Петрівки над-вечір. Блукали — блукали, насилу потрапили на станцію. Звідти, здається, рукою подать до Горнівки, а ми он бач у другий край поїхали. Ну що ж, будемо спать або-що — балакав пристав, сидючи коло столу, розправляючи вуси й бороду і все чогось зводячи очи на Марину.

І видно було, що йому не хочеться спать і що зараз спать він не буде: не так починають грати в його очи.

Він добув пляшку і випив з неї. Хотів, щоб і Марина випила, але вона відмовилась. Він засміявся і, насунивши свої до купи зрослі брови, пильно подивився на неї.

Марина почувала на собі той погляд і їй робилось ніяково. Вона потупила очи й злегка почервоніла. Але їй і самій хотілось так саме глянути на пристава і хорошенько роздивитись на його, і вона зпідтишка зиркала на його.

Пристав ловив ті погляди і чудні вогники почали перебігати у його припімурених, як у kota, очах.

Несподівано почалась якась непевна гра, і се зацікавлювало Марину, і потаємна радість починала ворухити у неї в серці. Вона почувала, що ще не стара й не погана і що до неї ще можна залицятись, а думка про Каленика десь одступила геть. Бо їй тепер вірилось, що він заночував у Горнівці і до ранку до дому не вернеться.

Розмовляючи з приставом, вона зачувала інколи скиглінно вітру з-надвору і тепер її було навіть приємне його чути: нехай собі лютує на дворі, а в хаті гарно!

Через кілька часу візник приставів уже лежав на лаві коло дверей і, здавалось, спав. Пристав лягодився на лаві, на покуті і підстилав під себе вштовпаний кожух.

— От тепер добре буде!— балакав він, улаштувавши під голови воротника кожуха й лягаючи на його, мов на подушку.— Можна й світло гасить.

Марина хотіла було сказати, що нехай горить, бо може таки Каленик вернеться з містечка, то йому легше буде потрапити до дому. Але підійшла до столу і мовчки погасила лампу.

І ту ж мить почувала що хтось доторкнувся до неї.

Вона відскочила від столу...

X.

Не може спати дід Кіндрат. Страшно щемить у його плече. Напухло й болить. Неначе свердлом хто крутить. Сорочкою неможна доторкнутись. А тут ще завирюха... Вітер скиглить і крутить і бе снігом... Залізна стріха всю ніч торохкотить, немов по їй хто ходить. А в комині щось плаче й плаче...

І дід хотів би не чути того плачу, та не може не слухати його. І він пронизує йому душу.

А думки, дражливі й неневні, осідають голову.

„Житє каторжне!.. Не знайдеш у йому ніякого просвітку... Весь вік товк ся, як проклятий, упадав коло хазяйства, платив усякі подати, а на старість довелося, мов собаці, стерегти чуже добро. А й від кого стерегти? Від своїх же людей, таких же, як сам. От і ті злодіяки, що сьогодні крали певно свої ж люде. Не даром здалось, що голоси знайомі. Мабуть з хуторян“.

І Кіндрат думав, що не так нестатки, убожество, а більше баловство призводить людей до крадіжок, а то й до розбою. Пригадав, що й самому йому траплялось красти за-молоду й снопи з панського поля, й сіно, й ліс. Часто їздив уночі по вугіллі, на шахти...

І нічого того не вважав за гріх.

Бо не з жиру ж робилось, не з нечевя, а з нестатків.

Бо коли понаїхало в степ отих Аглицьів, та Бельгійців, та Французів, коли набралось, мов черви в старій печериці, Поляків та Жидів, коли найшла сила того голого та п'яного Москаля, коли заревли гудки на шахтах та заводах, то тісно стало жити людам, котрі звикли ходити коло хазяйства, коло хліба. Молодий ще заробить. А старий—лягай, та й умірай... Або крадь, поки в острог не попадеш.

„Така вже идолова робота! Всі крадут: і Аглицьі, і Бельгійці, і Французи. Про Поляка й Жида говорити нічого!.. Наше крадуть, а ми у їх крадемо“,—думав Кіндрат і йому й самому тепер хотіло ся зробити якусь велику кражу, щоб разом розбагатіти... як Довгаленко. „Той увійшов у компанію з Жидами та Поляками, а тепер уже на своїй землі шахту рие!“

— Тьху ти, яка бридня в голову лізе! — аж у голос скрикнув він.—Яка там біднота краде! Бідний у ярмі, як віл робить. Просто харцизяки, пяпиці, щоб на горілку заробить! Погнала б мене не-

воля у таку ніч на кражу йти?.. А горілка по-
жене!.. Народ тепер!..

Думки його плутались, мов нитки, що поз-
совувались з клубка. І хоч він часто й побачено
думав про нове жите з його шахтами й заводами,
але ні до чого не додумував ся. Не міг обхопити
всього разом: занадто воно було велике й складне.

Вугілля в печи уже давно погоріло. Треба
було вставати та засунути грубу, а то вітер ви-
тягне все тепло.

Дід устає з ліжка і йде до труби. Ліжко
похитнулось і заскрипіло. Сашко прокинув ся. Він
мацнув коло себе рукою—діда немає...

— Діду!..—злякано гукає він.

— Я тут. Спи собі!..—озивається дід, брязкаю-
чи в п'ятьмах, заслонкою.—Ось закрию грубу, то й
знов прийду.

— Ідїть, а то я боюсь.

— Чого ж ти боїш ся?..

— Та... та мені снились... страшні люде...

— Що ж вони робили?—питає дід, знов підхо-
дячи до ліжка.

— Взяли мене та й кинули в сніг, у яму... А
сніг все сиплеть ся на мене, все сиплеться... А я лізу
вгору з ями, лізу... Тільки долізу, тільки видря-
паюсь, а вони знов мене кинуть... Та сміють ся...
Та такі страшні-і!

— То нічого. То ти будеш завтра на санках
спускатись з гори... Давай спати, ще рано.

Кіндрат лягає знов коло Сашка.

„Поподряпаєш ся, хлопче, в житї!“ — думає
він.—„Скоро вже почнеш дряпатись з тії прклятої
ями. Всї жили повимотуєш, всї пучки позриваєш...“

— Ну, давай, хлопче, спати!—каже він.

— А мені спать не хочеть ся.

— А мені хочеть ся.

— А ви не спїть.

— А коли хочеть ся?

— То кажіть мені казку.

— Он як! Як же я казатиму, коли мені спать хочеть ся?

— Ви кажіть, а воно й не буде хотітись.

— Ну добре, слухай. У далекому царстві... за тридев'ять земель, аж там, де кінець світу, стояла гора.

Дід починав знов казку. Сашко слухає. Він добре знає сю казку, але буде слухати її десять разів підряд і вона буде йому однаково цікава. Він чує дідів голос, смутно розбірає слова казки і скоро помалу засипає.

— Ти ж слухаєш?—питає дід.

Одповіді немає. Сашко знов спить. Прбує й дід Кіндрат заснуть. Умощуєть ся, як зручнійше, й закриває очі.

— Гу-гу-гу!..—гуде вітер.

— Тах-тах-тах!.. — відмовляє криша і мов уся будка дріжить від вітру.

— А щоб тебе побила лиха година, як ото ти так торохкотиш! — бурмоче напів крізь сон дід і засипає.

XI.

А завирюха не утихає. Сніжані хвилі летять над землею, ледве торкаючись її. Небо темне. На горі завод дихає своїми пятьма огненними пельками й додає до завирюхи хмари диму й пари. Електричні лихтарі ясно і рівно горять, тільки иноді пригасаючи, немов блимаючи. А далі геть од завода стоїть станція. Вітер сїче її холодними сніжаними скалками, але нічого не вдіє їй: вона спить.

Спить в своїй квартирі начальник і спить при світлі, простягшись на жовтій ясеневій лаві, блідий телеграфіст, укритись шинелею і підмостивши під голови руку.

Він спить і не спить,—дожидає депеші. Тільки не може побороти дрімоти. Сон такий міцний і такий солодкий.

— Тр-р-р!..—турчить апарат.

То дають депешу.

Схоплюєть ся з свого твердого ліжка, тре сонні очі й приймає її:

Поїзд № 5 забито заметами на 157 верстві.

Поздоровляю. Сиди дома й не рипай ся.

Другу половину депеші додає від себе знайомий телеграфист з сусідньої станції, Чубенко, що знає про надії його на одпуск.

— Свиня! — похмуро промовляє телеграфист і пересилає депешу далі.

І скрізь по станціях ідуть-перестрибують ті слова: „поїзд № 5 забито заметами на 157 верстві“ і сонні люде, лаючись бурчать:

— Ну і нехай стоїть! І чорт з ним!

І знов лягають спать на свої тверді ліжка.

— Пропали святки! — теж сердить ся телеграфист на Раздольній. — Тепер доведеть ся сидіти отут у заметі зо тією ступою! — лає він начальника. — Буде товкти що-дня!..

Вітер ударив снігом у вікно і мов посипав по йому дрібними каміннями.

— У, проклята віхола, де ти взялась! — крізь зуби кидає він, глянувши на темне, забите снігом вікно і перевертаєть ся на лаві до стінки на другий, ще не перележаний бік.

— Так-так!.. так-так!..—настирливо стучить над головою годинник.

— Так... будь ти проклят!..—озиваєть ся до його телеграфист.

XII.

Віхола утихла тільки в обід. Пристав поїхав, не дожидаючись кінця її, а Каленика і доси не було. І чим більше вияснялось на дворі, тим важче

їй темнійше становилось на душі в Марини. Ті гроші, що дав їй пристав, пекли її немов огнем, і вона виняла їх з кешені й кинула на саме дно в скриню, щоб ніхто їх не побачив.

Їй сором було пригадати про те, що сталось вночі, коли вона погасила світ і п'ятьма обгорнула її. Ніколи з нею поперед не траплялось сього... І як вона тепер, коли Каленик може загинув десь у степу, в заметі або у шахті... як вона могла наважитись на таке! Як могла підатись спокусі того бородатого чиновника? І що в йому так уподобалось їй?

І вона пригадала, що їй упали в око його ласкові очі й довга викохана борода. Панська, не мужича борода. Захотілось узяти її в руки, погратись нею...

Се було вночі і було дуже недовгу хвилину. Мов якась таємна, непереможна сила обгорнула її солодкою, пекучою хвилею, підмило її й поняло всю разом туманом і забутєм і вона потопла в тому тумані, забула все... Забула про Каленика. А тепер нею опанував неспокій: де він, що з ним?

Десятки разів вона вибігала на вулицю й дивилась на гору: чи не їде Каленик? Але його не було.

Взяла лопату, повідкидала сніг од порога, поробила проходи до базу, коморі й хлівця. Одкинула сніг од воріт у дворі і на вулиці, розкидала наміт од воріт до самої дороги,—Каленика нема.

Погнала до річки, напоїла корову й телицю. Увесь час дивилась на гору, чи не покажуть ся звідти—ні, нема.

Нагодувала свиню й почала викидати кізяки в базу з під повітки, коли надійшла Петрова жінка Олена.

Потай проскочила вона до Марини, щоб не бачили люди. Удавала з себе веселу:

— Що, наших немає? Загостювались у Гарнівці?

Але по очах видно було, що вона дуже стурбована й думає те ж саме, що й Марина.

— Загостювались... І казала ж я: сидіть дома, хай йому усячина! Ні, в одну душу: поїду!.. Ось і поїхали! іди сюди...

Марина смикнула Олену за рукав до себе під повітку. Бо по вулиці йшла з відрами Рябчиха. Але та уже побачила їх.

— Здрастуйте!—гукнула вона. А чого ж се чоловіка вашого не видно? Чи поїхав куди?..

— А, щоб ти була провалилась отам у компанку!..—прошепотіла Марина. Уже довідалась...

— Та поїхав ще вранці у Горнівку, — гукнула вона потім. Скоро вернеться!

— Еге. А я думала, що дома.

— Ні, поїхав.

— Еге ж... Так... так... Бувайте зворові!

— Бувайте!..

— Щоб ти була луснула...—Знов помалу додала Марина, поблискуючи очима і взялась за кізяки.

— Уже довідалась, клята, заговорила Олена. Їй всюди діло!..

А як же, без неї й вода не освятить ся!

Молодиці ще сумно побалакали й Олена як у воду опущена, пішла до дому. Обидві вони тепер були певні, що з чоловіками їх трапилась якась пригода.

XIII.

Сонце почало гаснути й спускатись до землі. Знов набігли хмари й почало вечоріти.

— Коли до вечера не приїдуть, то значить замерзли,—сама собі говорила Марина, вештаючись по двору.

Вона не могла сидіть у хаті і тільки на хвилину навідувалась туди до дітей і знов виходила на двір.

Вийшла ще раз за ворота й дивилась на гору. Ще недавно біла, гора тепер посиніла й потемніла, а по балці попід горою поліг туман. Там уже смеркало.

На горі не було нікого.

Марина схилилась головою на хвіртку й трохи не заплакала: так їй у раз стало важко на серці. Але схаменувалась: сусіди можуть побачить, Рябчиха,—і відхитнулась від стовпа.

І в ту ж хвилину їй здалось, що ззаду, з другого кінця вулиці щось підїжджає до двору.

Щось, мов голкою, шпигонуло в серце.

Вона обернулась.

Їхня коняка... їхні сани...

Кинулась на зустріч.

— Каленик!..

Але на санях чужий чоловік.

Вона разом охолола, і руки в неї упали вниз, мов одбиті. Світ закрутився перед очима і вона часто-часто заморгала.

— Не жахайся. Тут і Каленик, — гукнув, осміхаючись, чоловік.— Одчиняй ворота!

Марина кинулась до саней, мов на землю з стріхи підтала бурулька.

— Каленику!..

— Я!..—почула вона з саней знайомий голос.

Каленик лежав на санях, закутаний в кожухи.

— Живий?

— Та живий.

— Боже ж мій!..

Марина кинулась до його.

— А Петро?

— Петра завезли теж до дому. Одчиняйте ворота, — смикаючи віжками, сказав чоловік, що привіз Каленика.—Вже не рано.

Сани підїхали під самий поріг і Каленика вдвох перенесли в хату.

— Прибились ранком до нас на хутір,— розказував чоловік. Коняка сама привезла. Зняли обох без чувствія. Насилу поодтирала снігом... Кажуть: їхали в Горнівку, а прибились... куди б ви думали? Аж у Каменку... За двадцять верст одвідціля.

— Еге... завела нечиста сила, — проказав зпід ганчірок Каленик. Думали, що вже й світу Божого не побачимо...

— Я вже й сама думала, що не вернетесь.

— Куди ж пак! Того другого ледві-ледві обходили... Ну, прощайте, одужуйте!..

Чоловік узяв ся за шапку.

— Куди ж ви? Ночуйте в нас!

— Та воно, по правді кажучи, проти ночі й страшно.

— Ні, я вас не пустю з хати!..

Марина одібрала у чоловіка шапку.

Той довго не змагав ся, роздяг ся й зостав ся ночувать.

XIV.

Каленик і Петро довго і тяжко хворали. Руки й ноги їм побило на рани і рани довго не загоювались. Але згодом усе позажило і на масляній вони вже гуляли знов укупі, згадували як блукали в степу й скинули десь на шпилью рельси. Жалкували, що пропаде їх праця дарма.

— Тільки ні, я не попустю, щоб хто другий покористував ся їми. Я тепер знаю, де ми їх скинули, — сказав червоний од горілки Каленик. — Я їх знайду!

— Навряд! — хитав головою Петро. — Проклята нечиста сила по таких місцях водила, що ми зроду там не бували!

— От я не знаю, чи бували, чи не бували. А нехай трохи постає сніг, то не я буду, коли не найду їх! Вони не де, як не на степу у графа, десь коло Високої Могили.

— А шкода, коли не найдемо! Тяжко вони нам дались, та й Реві ускочило!

— А нехай, дурень, не лізе, куди не слід!..

Приятелі зареготались. Сміялись і Марина з Оленою. Сміялись і Каленикові діти. Бо справді Рева став тепер чудний: мов кінь безклубий,— одне плече нижче другого. Гарасько, Калеників, син, так і дратує Сашка:

— А в тебе ді-їд безклубий!.. А в тебе ді-їд безклубий!..

— К—ха!—підморгнув Каленик,— як найду рельси, то треба буде йому якось чверточку купить!

— А треба. А то так, ні за понюх табаки чоловік плеча позбув ся.

— А ви й життя свого трохи не збулись...—граючи чорними й масними від горілки очима, завважила Марина.

— Дарма: Бог не видасть, вовк не зїсть!..

— Именно.

Вони пили і їли, усі четверо веселі й здорові, і радились, коли й куди пойдуть знов на здобич. У хаті було тепло й весело. Діти сиділи на лежанці і їли млинці.

— Гараську! Хочеш горілки?—гукнув Каленик до сина.

— Хочу...—засміяв ся той, схилиючи на плече таку ж русяву, як і в батька, голову.

— Ну, йди, пий!

— Не давай!.. Не переводь!..—скрикнула Марина, вихопила з рук Каленика чарку і випила горілку сама.

— А я таки дам. Іди. Гараську!.. Пий, чоловіком будеш!..

Гарасько разом випив чарчку горілки й поперхнув ся.

— Нічого, нічого. Вдруге солодна буде,— підбадьорював батько. — На морозі краще горілки й нема.

— Тату, — казав Гарасько, закусюючи горілку млинцем, — і я поїду з вами шукати рельсів.

— Добре, — сміяв ся Каленик і з ним zarazом сміялись усі. — Підрости ще трохи... А я таки рельси знайду! Не я буду. Я пам'ятаю, де... Мое не пропаде!..

1902.

За золотим руном.

Е т ю д.

— Хазяїн, хазяїн!... А йдїть сюди!...—гукав за вікном, грюкаючи в віконницю, сторож.—Уставайте, крига рушає.

Але „хазяїн“, таганрозський грек, скупщик хлїба, ніяк не міг прокинути ся. Він не спав усю ніч і тепер к сніданню тільки що розіспав ся. Поворухнувшись на ліжку, він знов заспокоїв ся.

— Тату, тату!...—застукала в перегородку його дочка, що лежала паралізована у другій кімнатї.
—Тату, Петро кличе!...

— Га?... Де?...—схопив ся, ще не зовсім прокинувшись батько й сїв на ліжку.

Але в ту же хвилину Петро відчинив з надвору віконницю і в хату вірвав ся соняшний світ. За вікном стояв у рудій смушевій шапці дїд Петро і, киваючи головою, радісно гукав:

— Ідїть, крига рушає!...

Скупщик швидко одяг ся й вийшов з хати. Соняшне промінне осліпило було його, коли він виткнув ся з сїней, але він прижмурихв очі і повернув ся від його, туди, де була річка. Підійшов до самої кручі й став. Бистрим звичним оком він помітив, що справді крига починає рушати—уже підпіраєть ся під кручу—і махнувши рукою, мов підбадьорюючи її благає наміреннє, задоволено, ще хрипким з просоння голосом промовив:

— Ага, карашо...

Хазяїн і сторож стояли над кручею й дивились на річку. А та, вигинаючись дугою понід лісом, що темнів по тім боці купами дерев на останках талого снігу, поблискувала геть угору синеватою смугою тільки місцями засміченої, уже підталої й крихкої криги. Понід берегом і з того і з другого боку текла вільна вода, що здаля здавалась блакитною і спокійною, а ближче, під кручею бурлила каламутним рудим потьоком. Вона уже поде-куди устигла промить кригу й по середині річки, і там вилискували проти сонця блакитні сарми.

— От нехай тільки там, за косою, трісне крига, то зараз так усе й посуне,—говорив сторож.—До вечера так ого-го що тут буде! Бач, і не ждали, що так скоро вона піде,—весело звертався він до свого хазяїна, ждучи, що той теж буде радий.

Але скупщик мовчав. Смугвлявий, горбоносий, він, сціпивши зуби, як ястреб, упився чорними блискучими очима в кригу і тільки на виголених щоках у його перебігали звичайні хвильки від міцно стиснутих щелепів, немов він що напружено жував їми, та часом під чорними вусами розмикались і змикались повні губи, ніби він ловив їми, щоб потім жувать щось добре і смашне.

— Карашо, скоро річка буде чистий,—нарешті мовив він і, повернувшись назад, глянув ласкавими очима на свій вінбар.

Потім знов повернув ся до річки, нагнув ся, підняв чималу камінюку, поклав її на другу і сам сів зверху. Він дивив ся на річку, ждучи, мов якої таємниці, що ось-ось піде крига.

Весняне сонце піднялось високо і гріло і гори, й балку, де тулилось село. Пригрівало й річку, й ліс по той бік її, й промінне його виблискувало на хрестах станишної церкви, що біліла геть далі за лісом. На піскуватому обрію за станицею, де блакитним шатром на землю спускалось

небо, починало тремтіти, мов живе срібло, марево. То святий Петро погнав у перше через піски в степ на пашу свою отару.

Гріло воно в спину крізь пальто з смушевим коміром і скулщикови, але він не звертав на те уваги. Він дивився на річку. Він ждав.

І ось справді десь далеко-далеко вгорі на річці щось немов тріснуло, або важко зітхнуло і слід за тим почався якийсь непевний шум. Мов почали битися один об один сотні великих горшків і розсипатися на черепки. І в той же саме час за білою смугою піскуватої коси щось піднялось вгору, заблищало на сонці і сховалося знов за нею.

— Єге, я ж казав, що там почне ламать...—весело промовив Петро, прижмурюючи очі і збираючи коло їх, мов на двох очкурцях, безліч зморшків.—Так і торік було...

Він хотів казати далі, коли разом десь близько-близько, під самою кручею, щось бабахнуло, немов з гармати, і ту ж мить мов невидимим ножем перекрало кригу на річці навкоси, а потім вдруге впоперек, і крига, скільки її бачили очі, рушила з місця.

Вона помалу сунулась, розбиваючись на великі шматки, зачинала крилами виступи берегів, здіймалась там навспиньки, вилазила на берег, падала і, розтрощившись на дрібні частини, знов спускалась у воду.

На її місце підходило нове крило, з тріском розбивалось, мов скляне, на дрібні блискучі скалки і вони, відскочивши від берега на кригу, дзвінко котились по їй, поки не спинились. А вся крига, упершись у берег одним краєм, потиху, мов кружало, поверталась на воді задом наперед і вода несла її далі.

Ось посеред річки нагнало один великий шматок криги на другий і він, мов кінь, став на

диби, потім шубовстнув назад у воду, і вирнув звідти уже розбившись на дрібні куски.

Річка тепер ожила і вся ніби аж тремтіла з радощів, що прокинулась зо сну молодою і повною сили і що вирвалась із-під криги.

Не менше раділо й село. Люде, старі й малі, висипали на кручу й стояли на вигоні і попід хатами великими й малими купами й гомоніли, дивлячись на річку.

— Ех, загуляв наш Дінець, тепер тільки держись!...—весело гукнув дід Петро, прислухаючись як шумить річка й дивлячись на усипаний, неначе маком, людьми беріг. — Як думаєте, скоро придуть баржі?—звернув ся він до скупщика.

Той немов прокинув ся від сна. Кліпнув чорними, з білими білками, очима на Петра, знов глянув на річку і промовив:

— Тіпер скоро.

Христофор Вальяно, уже тому три роки, як заарендував у Привільному, над самим Дінцем, усадьбу і збудував на їй великий вінбар. Починаючи з літа й до весни, поки у людей ще мав ся хліб, він скупував його і зсипав у той вінбар, а весною сплавляв на баржах в Таганрог. Він сидів, як павук у гузирі своєї сіти, і вижидав спокійно, мов чогось неминучого, що той чи другий мужик, сьогодні чи завтра, привезе до його хліб і продасть по тій ціні, яку він визначив, рахуючись з цінами в Таганрозі, а також з нуждою селян і тим, що окрім його не було кому продавати у тій місцевині хліба, а везти в город було далеко й незручно.

Радісно було зсипати гарне й сухе зерно, але й турботно. І по мірі того, як прибувало в вінбарі зерно, їм все більше й більше опановував неспокій. Часом переходив у жах: а що як хто з мужиків,

ворог який, візьме та й підпалить вінбар? Що як оте зерно, що він мірками й мішками зсипав день по дню, згорить все чисто в яку-небудь годину?

І він к весні що ночі, не покладаючись на сторожа, сам стеріг вінбарь. Ходив усю ніч коло його, прислухаючись до кожного шелесту і сти-скаючи рукою ручку револьвера. І всі на селі знали про се, і всі вірили, що він не побоїть ся застрелить кожного, хто поночи підійде до вінбаря.

А все таки він бояв ся, і чим ближче підходила весна, тим бояв ся більше і все частійше думав про той час, коли Дінець розібе кригу, вийде з берегів і понесе весняні каламутні води в Дон, а звідти, знизу, прибіжить зафрахтований їм пароход і приведе з собою баржі. Тоді погрузка, а там гайда за водою до моря. В морі вже, як дома. Там у його буде не хлїб, а гроші. А тут він не мав спокою.

Але вже скоро всьому край. Ось пішла крига, а там і розгуляєть ся повідь, зашумить вода по лісі і... прийдуть баржі.

Вальяно довго сидів над кручею, потім встав і пішов у хату.

— Міро, скоро в Таганрог поїдемо!—гукнув він дочці.

— А що?

— Вже крига пішов.

Тихо дрімали на небі зорі, а земля і спала й не спала. Гори стояли німі, мовчазні, а в долині увесь час не затихав якийсь широкий і невиразний шум, якийсь далекий гомін. Здавалось, що там, за Дінцем по лісі крадеть ся нишком безліч люду, крадеть ся потиху, тільки пошепки перемовляючись, але з того шепотіння складав ся шум. Часом далеко десь щось тріщало і потім разом затихало. А коли повівав з долини вітер, здава-

лось, що там десь мелють десятки водяних млинів і шумить на їх колесах вода.

І справді то шуміла вода. Вона виступала з берегів, затопила й ліс, і луги, без сліду зарівняла місця, де були озера й річки, і одним своїм крилом піднялась під кручу, добіраючись до села, що притаїлось у лощині між двох гір, а другим добралась на піски до станиці і затопила попід нею всі левади й городи, а подекуди й двори.

Зорі дрімали на небі і дрімали над кручею білі хати, насупивши свої темні солом'яні шапки. Огні давно вже погасли на землі, а в небі їх ставало все більше й більше. Десь далеко на селі, мабуть у панському саду під горою, уперше по весні закричав сич, а в станиці поважно, зперегодом кілька разів ударено в дзвона. Згук розлігся понад затопленим повідю лісом, одгукнув ся луною десь під горою в пристіні й замовк. Мов сонний, дзвін, зітхнувши кілька разів, знов заснув.

Село спало, а Христофор Вальяно, як і кожної ночі, не спав, а потиху ходив коло свого вінбарю. Дід Петро теж не спав, але вони не розмовляли. Вальяно не любив розмовляти вночі, та й по натурі він був чоловік не балакучий. А тепер, коли кожної ночі можна було сподіватись якогось лиха, він навіть не міг говорити, бо ввесь обертав ся в слух. І йому часто здавалось, що хтось дереть ся по кручі з яру, над яким стояв вінбар, або з другого краю—від Дінця. Здавалось, що він чує, як осипаєть ся під чиймись ногами глина й котить ся вниз...

І він, як кішка, підкрадався туди, де сподівався знайти ворога, нахилився над кручею й зазиравав униз. Але там не було нікого. І він заспокоював ся.

Тільки не на довго.

Знов щось мріялось, знов щось увиждалось. Ось немов хтось черкнув сірничком... Він здрі-

гаєть ся. Серце починає прудко-прудко битись, а очи шукають: де появить ся огонь.

Але даремна турбота: скрізь тихо й скрізь темно.

Ось здалека, десь з містка в яру, доніс ся чийсь крик. Вальяно знає, що то кричить Льовка Безбожний: вертаєть ся до дому, як звичайно п'яний з другого краю села. Але сього йому не страшно, він нічого не зробиє. Страшно Гаркуші та Обдулкі. Оті нахвалялись...

І Вальяно мимохить згадує, як се було.

Прийшли обидва на підпитку.

— Ей, ти... чуєш... Христофоре! Дай нам зерна на посів. По дванадцять мір.

— Я тіпер не даю нікому.

— Як не даєш?... А Лихобабі хто дав?...

— Він купив.

— Брешеш. На борг дав. Давай і нам!

— Не могу я давать.

— Христофор!.. Христофор!... Скажи: ти чалаек, чи греческа морда? Як ти можеш нам не дати, коли ми тобі у осени по п'ятнадцять мір оддамо?!

— Я не хотів вашого.

— Не хотів!.. Не хотів!.. Ти б шкуру з нас зідрав, як би міг, чортова твоя віра!.. Христофор!.. Христофор!.. Душа!.. Ну скажи: ти чалаек?.. Ти можеш іміть понятіє?.. Тобі кажуть: „дай“ — і дай. Що тобі? А то диви-ись!.. Жарко буде, та нічим буде й охолодитись!..

А другим разом знов прийшли і знов п'яні.

— Христофор!.. Кажуть тобі: дай по дванадцять мір пшениці!..

— Нилзя. Нікому не давал.

— Б-брешеш, турецька твоя харя! Лихобабі дав, Левченкови дав, Базарному дав!.. А нам—ні?

— Ну сам подумай, — сердив ся він: я купил хліба і роздав. А баржі прийдуть, — що грузить буду?

— О, по дванадцять мір дав та уже й роздав!.. Ирод ти, а не чоловік. Тільки те званіє, що чоловік, а турецьке падло ти й більш нічого. Жінку на той світ загнав, а дочці ноги поодбивав... От нагрузиш... повезеш... побачиш!.. Там коропи та соми давно вже ждуть твого зерна!..

Він сим разом уже хотів був дати їм зерна, але вони так почали його лаять, що він розсердився й не дав. І тепер у довгі весняні ночі йому увижалось, що Гаркуша та Обдулка, а то може ще хто й другий, підпалюють вінбар, або просверлюють уже нагружені баржі, і вони потопують. І мороз пробігав у його по спині, а рука стискала револьвер.

Зорі дримали і стиха коли-не-коли моргали своїми срібними віями. Льовка Безбожний уже доплентавсь до свого двору і, відчиняючи ворота, співав якусь пісню. Вальяно прислухався і ухо його піймало тільки слова:

Жона мужа приютішила,—

Взяла ніжик та й зарезала...

А Дінець шумів і гомонів, і мов вся долина, по якій він розлився, гула й стугоніла. І враз десь нижче за селом щось загрюкотіло і бебехнуло, мов завалилась круча й посунулась у воду.

— О-го-го!..—гукнув Льовка, покинувши пісню, й засвістав:—фі-фі-фіть!...

— Чули?—підійшов до Вальяно Петро.—Це мабуть у Бараниченка на городі дуба підмило. Над самою кручею стояв... Ще торік думали, що впаде. Вальяно тільки кахикнув, але нічого не сказав, повернувся й пішов до кручі. Зупинився над нею й почав дивитись на воду. Вона здавалась чорною і тільки подекуди, де крутились чорторії або де збивала хвилю бистря, відсвічувала сріблом.

Він стояв і думав про те, як прибіжить знизу пароход, приведе з собою баржі. Як вони причалять до берега—такі товсті, череваті, мов гусе-

ниці—і як він нагодув їх хлібом і пустить вниз за водою. І сам поїде. І Міру візьме. Зостанеться тільки жінка. Але зостанеться на кладовищі... Щож, нехай... Нічого не вдієш.

І думка з кладовища перелітала в Таганрог, і перед ним вимальовувся другий образ—молодшої й красивішої жінки. І він замислився.

Тихо дрімали на небі зорі, а земля і спала й не спала...

— Ту!.. ту-ту-ту... у... у!..—весело гукнув, ще за версту до Привільного пароход, і поклик його розлігся по лісі, відгукнувсь в пристани й долинув до села.

— Пароход!.. Пароход!.. Чуєте?.. Ідть!

Вальяно слід за Петром проворно, не одягаючись, вийшов, трохи не вибіг з хати.

Так довго ждали його. Так він забарився... Уже й Дінець знов увійшов у береги... Але ось таки діждались...

Вальяно вибіг на край кручі, повернувся праворуч і дивився вниз по річці.

— Он він... дим.

Справді, самого парохода за лісом не було видно, але він скоро вийшов із-за повороту і показався на ясній воді: за ним тяжко сунулась одна баржа... далі показала друга. Тільки?.. Ні, ось ще одна—третя. Так, всі три, як і треба.

Пароход знов дав свистка, і припиняючи ход, бючи, мов птах, по воді крилами, помалу наближався до місця, де стояв Вальяно. Ось він порівнявся. Капітан і Вальяно одночасно зняли шапки і мовчки уклонились один одному. Петро теж зняв шапку. Але пароход пройшов далі щоб підвести баржі як-раз до кручі, під вінбар.

— Давай кінець!..—зперегодом сухо й різко скомандував капітан, коли Петро спускався під кручу.

До його полетіла верьовка з першої баржі.

Він ухопив „кінець“—тонку верьовку з мішечком, набитим дроб'ю на кінці—і хутко почав тягти її до себе. Робити йому се не первина: торік і поза-торік тяг. І чим він більше вибірав з води тонку верьовку, тим ближче підпливав до берега товстий обсмолений канат з великою петлею на кінці.

Ось уже й канат на березі: Петро бере його, натяга і накида петлю на забитий в кручу загода стовб.

— Трави!..—тим самим тоном гукнув капітан і на баржі два чоловіки почали скоро-скоро підбирати й закріплять канат.

Канат натяг ся і баржа помалу присунулась до берега.

Скоро всі три баржі і пароход стояли на причалах. Капітан підняв ся на кручу. Рудобородий, кремязний, з товстою нижньою губою, він виліз на рівне й протяг руку Вальяно.

— Ну, здрастуйте. У вас все готово?

Вальяно хотів був спитать, чом так запізнив ся пароход, але замість того обличчє його засвітилось усмішкою.

— О, давно!..

— Так завтра можна починать.

— Завтра почнем, Петро,—обернув ся він до сторожа,—іди зараз на слободу й обяви—грузить: сім гривен чоловік, сорок копійок баба.

— Добре, зараз.

Вальяно повів капітана до хати. Там коло порога стояли Гаркуша й Обдулка. Почувши свисток парохода, вони знов прийшли до Вальяно. Тепер вони були тверезі і, соромлючись говорить при капітані, кивали Вальяно головою, щоб він підійшов до їх.

— Ніколи зараз,—сказав він, махнувши рукою, і пішов з гостем у хату.

Але згадавши, що він пустив з двору Петра, а сам буде в хаті, з сіней вернув ся назад.

— Ягоровичу!.. Уваж!.. Сіять нічого, а земля жде... гроші за неї заплачено!..

— Добре, дам. Ідїть, завтра... Приходьте грузить, то й заробите.

— Ми прийдемо!— гукнули разом зрадїлі мужики.— Тільки щоб отдати зерном у осени...

— Добре, добре... нехай у-осени. Ідїть собі.

Він випровадив їх з двору й вернув ся в хату.

А тим часом на берег уже висипало безліч люду— подивитись на параход і на баржі. Люде стояли й сидїли, звисивши вниз ноги з кручі, й дивились на параход. А він уже затих: пару випустили; тільки з димаря помалу вив ся останній дим.

— От і у нас, як у Ростові, параходи,— говорив хтось у юрбі.

— Що з того?.. Попливе наш хлїб за водою, тільки й бачили!

— Злує, мабуть, тепер за його в Таганрозі Христофор добрі грошики...

— Авже ж! Хиба тепер така ціна, яку він нам давав?...

— Що й казать!..

Сонце спускалось за гору й долина Дінця, ще мокра і непроходима після повіді, засновувалась вечірнім туманом. Туман одягав лїс, повивав далечинь і непомітно підходив все ближче й ближче. І як погасав день, гасло в душах селян почуте зацікавлення й радости, з якою вони зустрічали й дивились попервах на параход і журливі думки обгортали їх.

— Що й казать! Христофор не сіяв, не орав а грошики счисте.

— Нічого не вдієш; капитал!..

Смеркло й люде порозходились. Петро вернув ся додому й балакав з матросами. А Вальяно

сидів у хаті з капітаном і частував його чаєм з ромом.

Пив потроху й сам.

Міра лежала за перегородкою і дивила ся із темноти крізь відчинені двері в кімнату, де сиділи батько й капітан. Йї було видно капітана і вона не зводила очей з його. Дивилась на його обличчя, на товсті губи і йї хотілось спитать, чи здорова його дочка, колишня йї подруга, що вона тепер робить?

Але не наслідувалась.

І йї згадував ся Таганрог... море... знайомі. Всі вони здорові, веселі... мають матерів, сестер... братів. А у неї нічого нема.

І сум, мов якась тонка-тонка і довга голка, пронизував йї груди й серце і болюче пік там, і мов лоскотав.

А капітан витирав долонею піт з чола, облизував свою червону, мов достиглий баклажан, губу і, дивлячись у блюдечко, бурмотав:—Діла не важні, не важні... Ну, та дарма!.. Побачимо.

Три дні кипіла работа. Люде—старі й молоді, чоловіки й жінки—носили зерно мішками й відрами і зсипали його в баржі. І баржі помалу все осідали й осідали в воду під вагою, що сипалась у їх зерно по зерну цілими струмнями, цілими золотими потоками,

Вальяно з ранку до пізна був на ногах, а вночі, своїм звичаєм, теж стеріг, але тепер уже не один вінбар, а й баржі. Хоч він і задовольнив усіх, хто звертав ся до його, та він знав, що на селі єсть багато у його таємних ворогів. А таємний ворог найнебезпечнійший.

Міра тепер лежала цілі дні й ночі сама. Бо й молодиця, котра служила у їх за куховарку, теж була на роботі. Вона лежала й прислухалась

до того, що робить ся на дворі. І їй весь час здавалось, що там пожежа, і люде бігають і гасять огонь, і ніяк не можуть його загасити. Вона чула, як тупотять ноги, як бряжчать відра й як гомонять баби й мужики. І неспокій мучив її. Хотілось кричати, хотілось плакати. Хотілось покликати когось близького, рідного... І не було кого.

Мати... Але її нема. Ще в-осени вмерла. Була вона така ж, як і дочка, недужа, і батько не любив її. Вона часто плакала і поприкала його, що він тільки й дума про багатства, про хліб і не дбає про семью, що завіз сюди, в осю глушину, де немає ні лікарів, ні больниць... Що йому не жалко ні її, ні Міри.

Батько сердив ся, але мовчав і тільки іноді гримав на неї. І вони з матерью були для його неначе чужі. І се мучило і матір, і її.

— Коли б уже хоч скорійше у Таганрог,—казала сама собі Міра і коли на другий день по приїзді зайшов до неї капітан, поздоровкав ся і протяг їй свою цупку й холодну руку, вона не здержалось і, випускаючи ту руку з своєї, заплакала.

— Ну чого, чого, Мірочко?..—стурбовано заговорив він.—Ось скоро поїдемо в Таганрог. Там тебе жде Поля. Вона кланялась тобі... я їй забув сказати—видумав він, щоб чим небудь заспокоїти її, бо Поля, його дочка, як він їхав, і не згадувала про неї.—Ось сьогодні кінець погрузці, а завтра ранком в дорогу.

В вінбарі підмітали останнє зерно, а баржі уже осіли в воду трохи не по вінці. Тепер усі думки Вальяно були коло їх. І він переходив з однієї баржі на другу й давав лад. Завжди спокійний, він тепер гнівав ся за кожну дрібницю, кричав і лаяв ся. Напружені сі дні до краю нерви

не видержували, а до того ще його дратували Гаркуша й Облудка. Два дні вони грузили хліб, взяли гроші, сьогодні не стали робить і п'янствували.

Тепер у трьох з теж п'яним Безбожним вони прийшли на погрузку, мішались в діло й балакали всяку нісенітницю. Се дратувало Вальяно, і він рад був би скинути їх з кручі у воду, щоб вони не стояли на очах, але повинен був здержуватись, бо бояв ся неладів з мужиками.

А вони стояли на кручі, дивились на баржі й на Вальяно, прислухались, як він лаєть ся й собі устрявали туди ж.

— Так, Ягоровичу, так їх, каторжних бабів!.. Їм що не кажи, а вони своє!..

— Молодець Христофор! Землі немає, а бач, скільки хліба назбірав!

— Щоб Льовко грузив Христофорови хліб?.. Ніколи! З голоду опухне, а не піде грузить!..— розмахуючи руками, голосно, щоб усі чули, гукав Безбожний.

— З водки опухнеш скоріше,—озвалась до його, пробігаючи мимо, якась молодиця.

— Нехай і з водки опухну... А Христофор мошенник!..

— Мовчи.

— Чого мені мовчать?..

Вальяно чув усе, але мовчав. Він не хотів наприкінці розводить сварки. Він навіть тільки сказав: „одійди!“, коли його, як він підняв ся з берега на кручу, обняв Облудка й потяг ся цілуватись.

— Ягоровичу!.. Ти таки справді мошенник, ну, а все таки дай тебе поцілую!..

— Оратора сюди нужно, він би показав, що не по правді Христофоров робе!.. Хліб наш!..—гукав Безбожний.

— Якого там тобі „оратора“ треба?—знов озвалась до його, спускаючись з повними пшениці відрами вниз, та сама молодиця.—Йшов би до дому спати, а то ще в холодну заберуть!

— Кого, мене? Плювать!.. Оратора, кажу, сюди нужно! Льовка Безбожний чуєте, каже: оратора сюди треба, то Христофор не вивіз би хліба!

Вальяно підійшов до його.

— Ти довго патякатимеш? — тихо але гостро, як ножем відрізав, сказав він.

— Я кажу...

— А я кажу,—перебив його, блиснувши очима, Вальяно,—іди до дому. Петро, проведи його!..

— Я й сам піду. Чого мени вести? Я й сам дорогу знаю.

Але Петро, взявши його за руку і умовляючи, повів з двору.

Обдулка й Гаркуша дивились у слід своєму приятелеви й сміялись:

— Повели оратора!..

Непомітно заходив вечір. Люде кінчали роботу, брали гроші й розходились по домах. Пішли й Обдулка з Гаркушею. На баржах матроси зачинали ляди й готувались на завтра в дорогу. Капітан стояв на паракоді на своїй вищі й дивився на берег. А він то був червоно-позлатистий, далі все темнів і темнів, і став сірим. Над кручею в хаті засвітився огонь.

Смеркало.

Ніч була темна й холодна. Збирався йти дощ. По річці знизу подихав вохкий важкий вітер і часом заводив по лісі між голими деревами якусь неспокійну й нелюбязну розмову. Важким сном спало село, а коло його на воді паракод і баржі. Таким само, як і поперед, стояв над кручею вінбар, але його тепер ніхто вже не стеріг: він був заштрафований від пожежі.

Вальяно й Петро тепер стерегли баржі. Там було все. Весь клопіт, всі труда і все багатство Вальяно. Там були і всі його думки, вся душа.

Як стародавні його предки, легендарні аргонавти, він що року пускав ся з Таганрога в невідомі йому попервах краї за золотим руном і щовесни він вертав ся з ним до дому. Бо він знав, що воно зростає не на хребтах митичних баранів, а на оброблених людськими руками нивах, і що стрижуть його не ножицями, а косами.

І тепер він набрав, скільки зміг, того руна. І тільки річ у тім, щоб вивести його звідти. Бо як він не старав ся ладити з людьми, вони все ж таки мали його за ворога і чим ближче підходила весна, тим ворожнеча зростала. Вальяно знав, як легко затопити нагружену хлібом баржу і боявся сього найбільше.

І він всю ніч, останню вже ніч, ходив по баржах. Придивляв ся до води, прислухав ся до плескоту її об боки барж. І часом йому здавалось, що він чує, так ясно чує, як стиха хтось плескотить веслом. Але то була тільки галюцінація. Він знов прислухав ся, і весла вже не було чути.

Перед світом стало ще темнійше і пішов неваликий, але холодний дощ. Усіх трьох барж неможно було бачити і Вальяно перейшов на передню: коли хто буде підливать, то скорійше всього за водою. Він насунув понижче шапку, підняв комір пальта і присів на баржі. Ходить по мокрих дошках було небезпечно. Окрім того він почував себе до краю стомленим.

Він сидів нерухомо й дивив ся на воду. Просидив годину а може й більше. Дощ не пореставав іти. Коли ще враз йому здалось, що щось чорне підпливає за водою до баржі. Сунеть ся тихо, але прямо до носу баржі...

Кров прилила йому до голови і у висках застукали молотки. Він протер очі: чи не сон се, чи не мана?

Ні. Підпливло до баржі й спинилось біля носу. Щось довге, неначе каюк.

— Хто там?—гукнув Вальяно, схопився й побіг туди, де хтось причепився до баржі.

— Хто тут?—перехилив ся він до води, витягши в руці наперед себе револьвер.

Ніхто не озвав ся. Та не треба було й озиватись: він сам побачив, що то був труп утоплої коняки.

— Тьфу, проклята!.. — плюнув він, почувуючи, як жах одлягає від серця, взяв жардину й одіпхнув труп од баржі.

Труп повернув ся на воді, став довжиною впоперек річки, потім випростав ся вдовж її й поплив далі за водою.

— Що там таке?—підійшов до його Петро,

— Нічого. Втоплий коняка підплив. Буди людей: пора!

Ще гаразд не розвиднилось, як параход і баржі уже були наготові рушати в путь. Параход розвів пар і, пихкаючи, пускав його з димаря клубками разом з димом. Вальяно й Петро, упіраючись ногами у вибоїни по спуску з кручі, бо глина пусля дощу роскисла й було дуже склизько, знесли на руках на параход Міру.

Вона, худенька й блідна, широкими зляканими очима дивилась на кручу й на річку й чіплялась руками за батькову шию. Їй здавалось, що вони посковзнуться і впадуть у воду.

Капітан, суворий, ще з заспанним обличчям, мовчки зустрів їх і поліз на свою вишку.

— Щасливої дороги, Мірочко!.. Бувай здорова та рости велика. Щоб у-осени здоровенька приї-

хала, на своїх ніжках, прощався дід Петро Мірою.

— Прощайте, діду!—безнадійно одповіла вона. Де вже мені...

Петро і батько вийшли і вона зосталась невеличкій каюті сама. Різко і гучно свисну свисток, зашумів колесами параход і знов зати тільки чуть було, як він скоро-скоро зітхав: ох-ох! ох-ох!.. ох-ох!..

Міру ніщо не цікавило.

Параход рушив з місця й повів за собою баржі. Вильяно, блідий, але енергічний, стоя поруч з капітаном і дивився, як одна за одною повертають ся за водою баржі і потім вирівнюють ся в одну лінію, як посунули слід за параходом.

З барж він перевів очі на село, на кручу Круча потроху одходила все далі — з вінбарем Петром, що стояв коло його й дивився у слід параходові.

Вони тепер не цікавили Вальяно, бо там не було нічого. Все золоте руно він забрав з собою й вертається з ним додому.

1908.

Vae victis!..

Оповідання. *)

I.

Смеркало, коли скінчилось повечеріє і з церкви почали помалу виходити ченці, послушники й кілька душ мирян.

Було холодно і кропив дрібний осінній дощ. Тепер він трохи притих і тільки, коли часом зривався вітер, то буйні й холодні краплі злітали з пожовклого листя дерев, що обступали доріжки монастирського подвіря, і дружно падали до-долу. Ченці й миряне щільно закутувались у одіж і похапливо прямували до будинків, де були келії братії й помешкання для богомольців.

Нарешті з церкви вийшов ігумен і з ним ризничий. Обидва високі й огрядні, у чорних кереях і високих клобуках, вони, не хапаючись, йшли до свого помешкання по широкій середній аллеї, про щось розмовляючи. Коли вони підходили до будинку, де жив ігумен, і коли той, прощаючись з ризничим, поважно кивав йому клобуком, до його підійшов, низко уклоняючись, увесь мокрий, молодий послушник і подав пакунок.

— Пошта,— сказав він.

Ігумен взяв пакунок, розгорнув папір і мовчки передивився адреси листів, що були прислані до монастиря.

*) Відзначене премією на літературному конкурсі.

— Осі два віддай єпитимистам!—сказав він, оддаючи назад два листи послушникові, і, повернувшись, пішов у будинок.

Послушник зняв шлика, труснув мокрим волоссям, що спускалось йому на плечі, й подав ся у другий край подвірря.

— Олексіє!.. А Олексіє! покликав його з другої аллеї старий, сухий і згорблений, увесь сивий, з великими навислими бровами чернець. — А йди, лишень, сюди!..

Старий стояв і, хитаючи головою туди й сюди, мов гадюка, що пливе по воді, чекав послухника. Той щось пробубонів стиха, але повернув і пішов до старого.

— З пошти приїхав?—запитав він, вдивляючись оливяними сльезливими очима в Олексія.

— Єге.

— А се листи кому?

— Єпитимистам.

— А ну, покажи.

І старий взяв листи тонкими коцавими пальцями і, шамкаючи щось беззубим ротом, перевертав їх з боку на бік, мов вишукуючи в їх щось небезпечне, щось таке, що треба знайти і знищити.

Але такого нічого не знайшлося, і він ткнув їх послушникові.

— Єге, листи!.. Не втерплять, щоб не писать. І в манастирь!..

Олексій узяв листи од Пафнутія, —так звали старого,—й подавсь своєю дорогою, з ненавистю шепочучи:

— У, іроде, і тут тобі треба! Коли вже ти здохнеш!..

Доць знову припустив. Дмухнув вітер і хряснув манастирськими ворітьми, що саме в тій хвилині зачиняв на ніч воротарь.

Пафнутій припинив ся на дорозі й довго

стояв під дощем, дивлючись на браму й на воротаря й ворожо хитаючи головою.

Подекуди по келіях заблимало світло. Смеркло. На монастирському подвір'ї було зовсім тихо, тільки під довгою повіткою, у одному кінці його, було чути гомін. То біля своїх возів та коней розмовляли богомольці-селяне. Коні гучно жували сіно й часом порскали.

Пафнутій пішов у той край.

Олексій знов перебігав двір з одного ряду будинків, до другого. Він шукав штрафованого воропановського попа, щоб передати йому листа. В келії, одведений під єпитимистів, його не було, — кудись пішов. Олексій шукав його по всьому монастирю й нарешті дізнав ся, що той пішов до о. економа.

Тепер Олексій біг туди.

— Молитвами святих отець наших Господи, Ісусе Христе, Сине Божий, помилуй нас!— вигукнув він тонким завченим гласом установлене вітаннє, увійшовши в сіни помешкання о. економа й стоячи під дверима його келії.

— Амінь!— почулось відтіль.— Увійходь.

Олексій одчинив двері й увійшов.

У келії були: сам господар її, монастирський економ, о. Помпей, середнього зросту товстий чернець, з повним спокійним обличчям і блискучою широкою лисиною, й сухий, безгрудий, молодий ще, воропановський батюшка, о. Сергій. Він усе кашляв і кривив ся, мов його що м'яло. І гість, і хазяїн сиділи біля столу й збирались пити чай.

Олексій уклонив ся їм низьким поклоном, передав листа о. Сергію і, знов з келії.

О. Сергій якось несміливо взяв у руки вохкого, заляпаного листа, підніс його до світла й слабозорими очима подивив ся на надпись.

Рука була знайома.

Він осміхнув ся кривою болісною усмішкою й положив листа біля себе на стіл, не розриваючи конверта.

— Що ж ви не читаете? Рвіть та читайте!—промовив ласкаво о. Помпей, помітивши на обличчі о. Сергія знайому усмішку, від якої йому самому завше ставало якось ніяково, мов починало що ссати за серце.

— Нічого, ще встигну,—одповів о. Сергій, з тією самою усмішкою дивлячись кудись в куток, і глибока морщина біля правого його рідкого русявого вуса зробилась ще глибшою й кривішою, і Помпею на хвилину здалось, що саме в їй, у тій морщині, і боляче о. Сергію.

— Ну, то будемо чаювати.

Помпей білою пухкою рукою посунув склянку чаю до о. Сергія, кинув сахарю в свою склянку й почав його розмішувати. Тільки його брала цікавість, що то за лист лежить на столі, і чом його не читати о. Сергій?

— Вибачте, мені треба на хвилину вийти, де що сказати людям. Я зараз вернусь,—сказав він, устаючи з-за столу.

— Нічого, йдїть...

— Я зараз прийду!—І Помпей вийшов з келї, думаючи, що його гість не хоче читати листа при чужій людині.

І він не помилив ся.

Як тільки Помпей вийшов із келї, о. Сергій, хвилину прислухавшись до його важкої ходи, узяв у руки листа й розірвав конверта. Він хутко пробіг очима листа, й блїде його обличчя зробилось мов ще блїднішим, й знову на йому зачорніла та глибока морщина біля правого вуса; яка так угрущала Помпея.

— І тут не кидають—у сїй могилі!—з притиском сказав він, важко підвів ся, мов розбитий, з свого місця, постояв хвилину, мов вагаючись, й підій-

шов до невеличкої шаховки, що чорніла в кутку келії.

Він очинив дверці тії шаховки, узяв відтіль якусь посудину—одну більшу, другу меншу, наналив з однії в другу раз і випив, налив у-друге й випив. Хвилину знов вагав ся, ніби прислухуючись, чи не йде Помпей, і випив у-третє. Тоді причинив дверці шаховки, пішов і сів на своє місце.

Коли увійшов Помпей, то він зразу помітив, що листа на столі немає і що його гість був біля шаховки.

— Вибачте, отче, я трошки випив,—хитнув головою в куток о. Сергій і винувато осміхнув ся.

— Нічого, на здорове!..

— На що мені здалось те здорове, коли на світ дивитись гидко. Ех, отче Помпее, важко жити на світі й гидко дивитись на людей і на вчинки людські!.. Вириють воши могилу для свого брата, шпурнуть його туди живого, кидають у ту могилу камінням, та ще й заглядають: чи попав їх камінь у його, чи боляче вдарив?..

— Се ви про листа?

— Та вже ні про що друге!—гірко мовив о. Сергій і закашляв ся.

Помпей похитав головою:

— В миру живуть люде—мирські й діла творять.

— А ви думаєте, у вас краще?.. Ви певні, що осе зараз не стоїть Панфутій у вас під дверима й не прислухаєть ся до нашої розмови, щоб завтра пійти з доносом до ігумена?

— Ну, зараз то його немає, ще десь понадвіррю, мабуть, вештаєть ся, а иншим часом, то справді... —і Помпей покрутив головою, прижмуривши око.

— А ви думаєте, відкіля береть ся його прозорливість? Осе тепер там під повіткою мужики з Перещепиною, то він біля їх десь у пійтмі стоїть, прислухаєть ся. А завтра, як підуть питати пора-

ди святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу.

— Бог з ним, отче, не чіпайте його, не согришайте: перед Богом кожен дасть одповідь за себе. Немає бо людей, щоб не були грішні!—заспокоював Помпей о. Сергія.

Але той не скорявся. Лист збентежив усю жовч, що зібралась у його серці, а горілка піддала сміливості йому, хоч він завше був чоловіком боязким. Помпей добре його взяв за ті півтора місяці, що він пробув на послушанні в монастирі, і тепер збагнув, що мабуть дуже поганого листа приніс сьогодні Олексій отій бідній, знівечиній життєм людині, коли вона насмілюється так казати про Панфутія, що панував над усім монастирем, якого боялись всі, од ігумена до останього послушника.

— О, я знаю, що він користний для монастиря, — казав далі о. Сергій, — хто про те каже! Але ж се чистий...

І він сказав таке слово, що Помпей аж Підскочив з свого місця.

— Це!.. цитуйте!—жахливо прошепотів він. озирючись на двері, і в ту саму хвилину хтось досить сміливо постукав у двері келії.

О. Помпей на хвилину мов стеряв ся, але скоро оправився й спокійним голосом гукнув:

— Увійходьте!

Двері одчинились, і в келію увійшов другий монастирський єпитимист,—священик Аркадій Завадовський.

Як тільки він переступив поріг, то зразу здалось, що келія полюдніщала й зробилась меншою, бо о. Аркадій був чоловік високого зросту, з відкритим обличчям, з пільними розкидистими рухами всього тіла й буйним, як у Авессалома, волос-

сем. Зпід густих, трохи навислих над прямим носом брів у його дивились великі сірі очі, і здавалось, що з їх іде якесь промінне. Вигляд тих очей був гострий, мов у дуже нервової, або у дуже талановитої й енергічної людини.

— Се казна що,—ви сидите сами тут, а мене не покликали!.. Та ви на суху?..—іронічно запитав він, підходячи до столу й бачучи на йому тільки чай.—А ну, отче економе, чи не добудете ви чого небудь до чаю. Дайте горілки!.. Се ні на що не похоже, се не манастирь, а тюрма...—змінив він одразу тон, мов демено ход човна.

— А що таке?

— Як, що таке? Запруть чоловіка в осій хурдизі, а там дома сімья умірає. Нікому поради дати, нікому за доктором послати, бо нічим і заплатити. У-у-у! Застогнав він, хапаючи себе за груди, надало мені оцю хламиду на себе натягти!

І він рванув на грудях своїх рясу, скинув її з себе й шпурнув геть не дивлячись.

— Дайте горілки!.. гукнув він знов до хазяїна келїї, що вже вештав ся біля шаховки у темному кутку.

— Зараз, зараз!.. Що се ви сьогодні такі зтурбовані?—казав о. Помпей, підносячи до столу пляшку й чарки і йдучи до дверей, щоб на всякий случай взяти їх на гачок.

— Чого зтурбований?.. Листа сьогодні мені прислано. Такого листа, що краще б він десь в дорозі застряв!..

О. Сергій глянув на його й мов хотів сказати очима, що й він має в кешені такого листа, але тільки осміхнув ся.

— Пише жінка, що троє дітей лежать в скарлатині, а одну в понеділок на кладовище однесли. Того й дивись, що й другі діти захворіють. А у неї ні хліба, ні топлива, ні копійки грошей!.. А я тут сиди, та додержуй строку, який велемудрій

консісторії завгодно було мені призначити!.. Давайте горілки!

Помпей дав йому чарку, і він з розгону, мов вона була порожня, перевернув її собі під вуса, скривився, крекнув й підставив, щоб той налив у-друге. Так саме він спорожнив і другу чарку й поставив її на стіл.

— Тепер чаю!

Помпей дав чаю, і о. Аркадій, виливши половину склянки в блюдце, почав жадливо пити гарячий напотокъ.

Тепер графинчик з горілкою стояв на столі, і хазяїн і гості, пьючи чай, часом черкали й по чарці, більше мовчки. Кожен з їх думав про своє, і невеселі були їх думи.

Коли в келії робилось тихо, то було чути, як на дворі шумить дощ що, здавалось, зарядив на всю ніч, і той шум дощу й вітру так гармонірував з настроєм гостей о. Помпея і його самого.

Сум стискав їх серця.

— Я уявляю собі,—говорив о. Аркадій,—що там тепер робить ся у мене дома!.. Піч холодна, нетоплена хата, вимучена, знесилена мати й хворі діти... лежать в жару, червоні, непритомні. Нікому їх доглянути, бо й наймички немає. Баба там стара ходить... яка з неї користь! А я тут сиди... А на якого греця я тут кому потрібен, яке я діло тут роблю!

Та може ж дома вже й не так пагано, як вам здаєть ся,—вставив своє слово о. Сергій.—Правда, скарлатина важка хвороба, але, дасть Бог, всі одужають.

— Всі одужають... а Шура, моя найкоханіша дитина, одужає?.. Я б пмат серця свого одірвав, щоб вона була жива, і може б вона не вмерла, коли б я був дома!

— Пагана, пагана справа.

— Слід би вам бути дома—сказав о. Помпей.— Я так думаю: ідіть ви завтра ранком до ігумена,

візьміть у його „удостовіреніє“, що ви поводили себе в монастирі пристойно і послушаніє несли, як слід, нехай він пустить вас до архирея. Поїдете ви завтра ранком до архирея й попросите...

— Я й сам знаю, але просить оцього вашого... хама, щоб він дав мені похвального листа?.. Ніколи я сього не зроблю. До його що-дня Пафнутій ходить і морочить йому голову. Ще вчора він докоряв мені, що я пізно прихожу до служби. Нізащо я його не прохатиму!

І всі знов замовкли, мов прислухались до дощу.

— Ні, ніякого добра я не знав і не бачив у нашому званні. Як тільки вирвусь із сієї хурдиги,—говорив немов тільки про себе о. Аркадій,—то буду клопотатись, щоб хоч перевестись у воєнні священники. Все-таки там більш волі все-таки ми там більш на людей похожі. Заберусь куди-небудь у Мерв, або в Фергану і візьмусь знов за музику й композицію. Тут же я в оцій мизерній Нехворощі, по пів року й інструменту в руки не беру. Одстав, обледаців, на чоловіка перестав бути похожим! А там я знов оживу!

І він задумливо дивився через самовар кудись в далечінь, і перед ним проносились осяяна сонцем далека Фергана, смирні й ледачі сарти й веселі офіцерські кумпанії, а в душі починали зарюювати ся незнайомі, нові мелодії, широкі й вільні, і йому стало зразу сумно-сумно й жалко свого молодого минулого, свого загубленого життя й талану.

— Вип'ємо ще!—промовив він, щоб вирватись з тих дум.

— Вип'ємо!—відповів йому о. Сергій.—За ваше нове життя, воно ще для вас може бути. А для мене все загублено. Мені зосталось тільки могили ждати собі!

— Чому ж так?—ви ще житимете; ви ще зовсім молода людина.

— Де там мені жити,—з сухотами довго не проживеш! Туберкульоз не шуткує, а певно веде в могилу. Яке вже тут життє, коли...

О. Сергій закашляв ся і не зміг доказати того, що хотів. Він схопив ся за груди, мов хотів видавити з їх щось, і очі його з натуги блищали, мов склянні.

— Краще вип'ємо за вашу военну кар'єру!— сказав він оддыхавшись.—Бувайте здорові, бажаю вам усякої удачі!

— Спасибі!

— І я бажаю,—примовив о. Помпей.

— Коли будете десь у Фергані, то зійдїть на саму найвищу гору, на самий що ні на єсть вищий шпиль і згадайте мене, Сергія Вишинського, воропанівського попа: був піп—і немає його, був чоловік—і зник без слїду, а як він любив оті шпилі високі та гори. Як він...

Кашель знов почав його душити.

Було вже під північ. У келї стало душно. Чути було, як на дворі шумить вітер, але чи йде дощ, чи вже перестав,—розібрати було неможна.

Помпей і о. Сергій увесь час сидїли біля столу, а о. Аркадій все ходив із кутка в куток келї. Голова його палала і від думок і від випитого. В роздратованій його уяві, змінюючи одна одну, поставали ясні й палкі картини того життя, якого він так жадав. Він бачив осяяну сонцем Фергану, білі, на сонці мов ще біліші, сорочки салдатів і кітелі офіцерів... Блищать мідяні війскові сурми й гремить оркестр. Він грає його бойовий марш...

Потім йому враз уявляєть ся, що він чує свій похоронний марш, який уже давно, несвідомо склав ся у його в голові в оцім монастирі. Офіцери несуть труну товариша... Гремить марш, потім затихає. Солдати співають: „Христось воскрес“... значить се умер хтось на Великдень. А він,

о. Аркадій, йде перед трупою й кадить те-ж співає: „Христос воскрес“...

О. Аркадій зупинив ся біля вікна келії. Воно було зачинено віконницями з середини і не було видно, що діється на дворі, але він почув, що йде дощ.

І зразу всі думки о. Аркадія одмінили свій ход.

Там, у Нехворощах, умірають діти, вибиваєть ся з сили жінка, а він тут марить про якусь Фергану і нічого не робить, щоб допомогти їм, вирятувати їх з біди.

— Іду, зараз їду!—гукнув він, повертаючись од вікна до світла.

— Се куди?—запитав Помпей.

— В город, до архирея! Скажу, що нехай що хоче робить, а пустить мене в Нехворощі!

— На чому ж ви поїдете? Підводи ж немає, тай ніч тепер!

— Чого там ніч,—скоро буде ранок, а немає підводи то й пішки піду!

І вже він надягав рясу й шукав бриля.

— Прощайте!

— Отець Аркадій, та куди се ви? Пождіть же хоч ранку, заявите ігуменови.

— І без ігумена обійдеться ся, нехай дрихне собі! Прощайте!

І він хутко вийшов з келії.

II.

В кімнаті zostались о. Сергій і Помпей.

Здивовані, вони першу хвилину мовчки дивились один на одного: так несподівано покинув їх третій бесідник. І хоч вони знали характер о. Аркадія, але все-таки не сподівались такого вчинку. На дворі ніч, дощ; всі виходи з монастиря позапірано і без дозволу ігумена нікого не випустять. До города, де живе архирей, добрих девять

або й десять верстов; дорога—то лісом, то болотом, а потім по кучугурах піску до річки, а там залізничий міст, через його теж у ночі можуть не пустити... Все се знали і о. Сергій і Помпей і їм не вірилось, що о. Аркадій справді здійснить свій замір, що прийшов йому в голову так несподівано, під чаркою.

І вони ждали, що о. Аркадій скоро вернеться знов у келію, але він не вернув ся.

— Оце так!.. Надумав і зразу з хати. Тільки навряд, щоб владика Мемнон пустив його...

— А може й пусте.

— Навряд. Не такий він.

О. Помпей потяг ся і позіхнув. Він уже був не геть від того, щоб роздягатись і лягати спати, але о. Сергій, здавалось, і не думав кидати його теплої кімнати. Тепер він встав з свого місця й ходив по хаті слідом о. Аркадія й про щось думав.

— Знаєте, про що я думаю,—сказав він переходя до Помпея,—я завидую о. Аркадію. Все таки у його єсть сімья, єсть місце, де він потрібен людям, єсть у його характер,—бачите який він! А головне—єсть талант. Коли б ви знали, який він музикант!.. Мені довелось раз його чути, як я ще був семинаристом, а він уже був у рясі, і я сидів і плакав, слухаючи, як плаче скрипка в його руках, і уявляючи собі його долю, як вона його скрутила...

— Що ж, кожному своя доля призначена від Бога. А у вас хіба не має сімьї?

— І у мене єсть, але річ не в тім; нащо одному даєть ся сила, здоровье, щасте, а другому нічого не даєть ся? Нащо, коли людина почне ліпити своє щасте, як ластівка гніздо, хтось візьме, зірве те гніздо й шпурне його геть? Кому потрібні муки мільонів зовсім, здаєть ся, ні в чім не повинних людей? Візьмемо мене. Ви ж мене знаєте...

Помпей хитнув головою, підтвержуючи його слова.

— Був я звичайним хлопцем, добре вчився в бурсі й семинарії... Ніяких провин за мною не було. Кінчив семинарію, думав: піду служити народові, темним людям... зроблю хоч малу користь їм. Відкрию в парахвії школу, буду казати що неділі проповіді...

О. Сергій засміявся й разом закашлявся, і неможна було розібрати, чи він властиво сміється, чи кашляє.

— Ще б'ючи в семинарії, цілу сотню понавиризував я з усяких збірок тих проповідів, та позавадив у палітурки—говорів він гірко, трохи оправавши від кашлю.—Златоустом думав бути... безсребреником! Хотів нічого не брати з мужиків за треби. А ось тепер що таке я?.. Сами бачите.

— Що ж, о. Сергіє, кожному, кажу, своя доля. Одбудете епитимію, поїдете в свою Воропанівку, там одпочинете, поправите здорове і будете жити, Бога хвалити!

Помпей говорив се, аби утішити о. Сергія, але й він сам не вірив ні крихти в те, що говорив. І він добре бачив, що сей молодий батюшка зовсім зломана ростина, що в грудях у його гніздяться сухоти, а в серці якесь важке, непереможне горе. Що саме завдає йому суму, він не знав і ніяково було зачіпати й розятрювати чужу пекучу рану, але чулось, що горе велике й що не даром ся людина так жадливо п'є горілку, хоч та горілка зовсім не до смаку їй.

— Ні, не буде того, що ви кажете—сказав о. Сергій, підходячи до столу й наливаючи в чарку остатню горілку.—Ніколи не буде! Ви прочитайте тільки оцього листа, й самі побачите, що то марні слова, що то полова... дмухнув вітер і розніс її!..

— Ну, навіщо я буду читати чужі листи,—од-

мовляв ся Помпей, хоч в душі йому хотілось знати, що там у тому листу написано.—Лучче так скажіть, коли вже на те пішло.

— Ні, ви прочитайте, ви прочитайте, тоді не будете сміятись з мене!

І голос Сергія затремтів.

— Боже мене спаси!.. Хіба я думав сміятис з вас?.. Голубчику, ви простіть мене, коли я необережно сказав зайве слово.

І Помпей досить проворно схопив ся з стільця, не вважаючи на те, що був чоловік досить огрядний, і взяв о. Сергія за руку.

— Бог з вами, що се ви вигадали?.. У мене й на думці ніколи того не було!

— Ну, от прочитайте, тоді й знатимете... все знатимете!..

Він сунув у руку Помпея листа, той поклав його на стіл, взяв з вікна окуляри й присів до столу, щоб читати листа.

О. Сергій став проти його, спершись боком об стіл, засунув руки у кармани підрясника й мов завмер; тільки очима моргав проти світу.

Помпей читав не скоро, мов обмірковував кожне слово.

— У, мерзота!.. пробурчав він у одним місці.

Перевернув листа на другий бік, дочитав до краю, звернув його, як він був, положив на стіл, наклав рукою і, дивлячись через очки на о. Сергія, промовив:

— Так он воно як!..

— Як бачите.

— І се правда?...

— Правда.

Помпей дивив ся на Сергія широко розкритими очима, мов бачив його вперше.

— Що ж тепер робить,—питав ся він,—як же тепер бути?

— А нічого не робити,—ждати смерти й умірати.

— Ні, так не може бути, се неправда, ви помиляєтесь!

— Правда, гірка, гола правда!.. Ви не вірите, то я вам все розкажу. Усе оте настояща правда, що пише писарь. Я знаю, що то писарь пише, хоч він і руку одмінив. Уже, може, десятий лист він мені такий пише.

— Та невже матушка... того... з отим учителем?!

— Правда.

Помпей журливо покрутив головою.

— І ви зрозумійте, що так мене мучать уже три роки. Я вам усе розкажу. Ще я не скінчив смириї, як уже мене засватали. Не я сватав ся, а мене сватали! Бачите, мої батько й мати люде бідні, темні... дяк та дячиха, покладали на мене всі свої надії, хотіли вивести в люде. Вони спали й увісні бачили мене попом, бо їм здасть ся, що кращого й вищого над попівство нічого немає. Ну, не встиг я ото скінчити курсу, як саме під час екзаменив умірає в нашому селі, Веселих Тернах, піп, о. Петро. Нашим зараз і впади в голову думка: от гарно було б, коли б наш Сергій зайняв сю парафію! Але як її добути? З того то й вся біда счинилась. Після о. Петра зосталась жінка й три дочки. Дві ще невеликі, а одна, старша, саме кінчала вчення в єпархіальному. Наші й надумали з удовою: поженимо дітей, ублагаємо архирея, щоб парафію Сергієві, то буде усім добре—і нашим честь та пошана, й удові з дітьми не треба вибиратись з церковної хати.

Помпей знов сидів й уважно слухав оповідання о. Сергія, а той ходив по кімнаті, згорблений, немов увесь побитий, спиняючись часом, щоб відкашлятись. В лампі чи догорав гас, чи нагорав фітіль, і в кімнаті було темнувато, а з-на-двору часом доносив ся шум вітру й торохтінне залізної покрівлі.

— Тільки я приїхав до-дому, як наші й почали

мене умовляти: женись та й женись на Оксані! І нашу старість заспокоїш, і сем'ї Дашевських добро зробиш, та й самому буде добре. Одним словом накрили мокрим рядном, не дали й світу Божого побачити. З Оксаною ми були знайомі, але так, щоб почувати сімпатію одне до одного, того не помічалось. Чужі були зовсім. А тут почали нас що дня зводити: то у їх чай, то у нас, то у їх вечеря, то у нас. Сидимо звичайно у вечері в залі, коли, дивись, старі зморгнуть ся й одно по одному повиходять у другу кімнату, зоставлять нас на самотині.

— Се так звичайно роблять. Стара штука,— вставив слово Помпей.

— А ми сидимо та мовчимо: чужі зовсім між собою. А тут батько й мати що-дня пристають: „сватай Оксану та й сватай! Не упускай часу, бо Дашевська була у архирея й прохала дати місто її зятеві, і він буцім на се згодив ся“. Отак крутили-крутили, сам батько у старої Дашевської посватав для мене дочку, а та дала слово за Оксану, та через місяць і повінчали нас. Хотів був я просто з-під вінця пійти під повітку та надіть петлю на шию, та, знаєте, проклята логіка та філософія: треба, бач, не бути егоїстом, не про своє щасте треба дбати, а про щасте других людей... треба себе приносити в жертву людям. От і приніс, та не одну, а цілих дві заразом!

— Ех, коли б я знав, що так буде,—говорив о. Сергій, хапаючись рукою за голову,— то я б з-під вінця утік світ за очі!

Йому тепер знов згадалось все минуле, тільки теперешній настрій його усе те обкрасив у чорний колір, не кинув а ні одного просвіту. Теперь минуле здавалось йому якоюсь ніччю, в котрій він блукав безсилий і затурбований, і якісь темні, ворожі сили кидали його з одного боку в другий, топтали і рвали його. Як тільки він скін-

чив семинарію, то уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї.

— Тільки женив ся,—мов самому собі розказував далі о. Сергій,—поїхали з жінкою та з тещою до архирея і прохати Веселих Тернів. Пішла теща сама, думала ублагати владика, а той її, звичайно, прогнав: „видала дочку заміж за „кончившого курс“, то й буде з тебе! Нехай собі зять шукає другої парафії, а на сю вже єсть піп. Не стану я передавати парафії родичам, мов яку спадщину!“..

— Вернулась стара у номер, посилає мене. Пішов я—те ж саме, та ще каже: „що ти за чоловік, який з тебе буде піп, коли ти за бабів ховаєшся, через їх язик та сльози хочеш собі парафію добути“! От як!

— О, владика Мемнон суворий!..

О. Сергій хитнув головою й подивився на Помпея. Той, обпершись ліктем на стіл і схиливши голову на руку, сидів і слухав.

— Вернулись до дому. Дома сльози та досада. Приїхав новий піп, виселив з хати тещу. Прийняли її наші. Тіснота така, що нігде повернути ся, а тут зима заходить. Послали мене знов до архирея: „проси хоч якої-небудь парафії, та забірай свою сімью на свій хліб. Чусте?—„свою сімью“... Після семинарії ще копійки грошей не заробив, а вже у мене „своя сімья“!

— А таки справді,—довелось вам того... крутенько.

— Поїхав, ублагав владика, дав він мені парафію в Воропанівці. Забрав сімью, поїхали туди... Ще на дорозі чуємо: „е-ге-ге! се та Воропанівка, що все попи мруть!“ Оттак! виграла справу... Теща зараз в сльози, а жінка сидить на бричці та насінне лускає. Її усе одно, куди її не повезуть, сидить, мов деревяна!.. Ні до мене, ні до матері. Ніколи я од неї й доброго слова не чув.

— Приїхали в Воропанівку. Село чимале, люде

заможні й хата для священника церковна гарна: така весела кам'яниця, ще й не стара. Якось і не вірить ся мені, щоб тут пони мерли... Оселились ми, зібрали по трохи хазяйство, не я, а теща та жінка. Я зразу поставив таке правило, щоб брать те, що дають, і люде давали так, що можна було жити. Ну, а теща звикла, щоб, як прийде мужик чи сина женить, чи батька ховать, то вже як узяти його за чуба, так щоб і чуб в руках zostав ся. Чоловік іде од мене, уже умовились про все, а вона у сінях його підстерігає, починає знов умовлятися, починає крутити його й сюди, й туди, поки не викрутить всього, чого їй бажаєть ся...

— А ви думаєть як?—перебив річ о. Сергія Помпей, і все товсте обличчє його наче засвітилось.— З їми так і треба робить! Я їх добре знаю: як був дяком, то натерпів ся, трохи з голоду не опух був з сімьєю.

О. Сергій глянув на його повне обличчє, й болїзна услїшка перебігла по його обличчі.

— Знаєть, кожен дивить ся на людей своїми очима й баче те, що бачать його очі, а в людей очі не однакові. Одному здаєть ся, що мужики хами й духовенству не дають тому, що не хотять давати, а як я їх розумію, то вони мало дають тому, що у їх і самих мало.

— Ні, я з вами в сім не згоден. От хоч візьмемо й тепер, у монастирі...

— Ну, та Бог з ними,—перебив його о. Сергій,—кожен робить по своїй совісті. Так ми робили: я роблю одне, а теща з жінкою друге, бо та підлягла під материну волю цілком. Сварив ся, сварив ся я з ними, нічого з того не вийшло! Попрікають, що я дяківський син, що звик до хамського життя, а вони...

— Пхе, мов дяки так і не люди!—образив ся Помпей.

— А вони, бач, звикли до кращого життя. Ну,

вийшло, що я стою на своєму, а вони на своєму, й забрали вони в свої руки все хазяйство. Понакупували дорогої мебелі, гардин всяких, посуду різного, повдягались в шовки... Чую, вже й фаетон приторговують: будуть їздити, знайомитись з сусідами—попами, панами та полупанками! У їх ключі, у їх гроші, а у мене ні копійки. Хотів був старим послать якусь дещицю, так і того не найшлося: усе забирають в свої лапи...

— Ну, а жінка з вами як?

— А ніяк!.. Мов чужа... Раз-у-раз з матір'ю, раз-у-раз з гістьми, а до мене рідко й слово скаже. Та мені й ніколи було на перших порах з нею й діла мати, бо все тягався по парафії, по потребах. А там підійшла осінь, роботи ще більше підбавилось, бо треба було ще вчити дітей у двох школах. Після Різдва я застудився, з місяць пролежав, а потім знов за роботу. А там—великий піст сами знаєте... Великдень... А потім того, тільки поздавали хлопці в школах екзамени, я знов зліг. Покликали дохтора, подивився він на мене, вислухав скрізь, та й каже мені один на один: „а знаєте, що я вам скажу, батю,—треба вам все кинути, та їхати кудись в теплі краї, бо я боюся за ваші груди!..“

— Роспитались, аж виходить, що поперед мене на сій парафії три священника від сухот умерли. Всі молоді люде. І видно стало так, що зараза та гніздиться в самому будинкові і в ризах, і в других речах.

О. Сергій зупинився і мов обдивлявся думкою по всіх тих заражених мікробами речах. І перед ним ясно, мов він зараз бачив, виявились одні старі, витерті, чорного плису, з потемнілим срібним брузументом, ризи воронанівської ризниці. У їх мабуть більше всього гніздилась мікробів... О. Сергій аж скривився од гидливости, й мороз

пішов у його по спині. А він же їх так спокійно, безпечно одягав, як ховав людей!..

— Як поїхав дохтор, то я тільки рукою махнув: усе одно пропадять! Знаю, що од сухот немає рятунку. Не сказав своїм нічого, тай досі не кажу. Тепер то вони сами бачать!..

Новий приступ кашлю схопив о. Сергія і зігнув усього. Нарешті він одкашляв ся в хустку і гидливо сховав її в кишеню.

— Ну, як ото поїхав дохтор, як подивив ся я навкруги, та розміркував своє становище, то така журба взяла мене, такий сум непроглядний обгорнув мою душу, що й сказати не можна: пропало житте нізащо!..

— А так!

— Було, тікаю з дому, блукаю по-за селом... Діле з рук валить ся, а тут бачу, що й жінка вже веремія крутить з земським учителем. А я що можу зробити, як наладити житте?.. А ніяк! Ну, й почав я пить. Випью, то неначе мені легше. Про все забудеш. От і тепер випити б!..

Він подивив ся на стіл, але там в графінчику було пусто.

— Можна, отець Помпей, ще трохи добути?— кивнув він головою в куток на шаховку.

— Пізнувато вже, та... трохи можна.

— Ну, й дайте!

Помпей встав і пішов, розминаючи на ході ноги, в куток, а о. Сергій на хвилину спинив ся, мов дожидаючись, поки Помпей увільє горілки, а потім знов почав ходити по кімнаті.

Коли на столі появилась нова горілка й закуєка, то гість і хазяїн знов присіли до столу й пили, й закусювали, й розмовляли, довіряючи один одному своє горе. Помпей розказував про своє житте. Було добре випито.

— Вам то добре, ви хоч жили!.. — вислухавши Помпееву сповідь, говорив о. Сергій. — А я що

знав? Там каторга була, а тепер в монастирі мучитись... Та й тут не дають вільно дихати й сюди листи шлють!.. Думують, що я нічого не знаю, — очі одкривають... Добре я знав і знаю все, та терплю, бо все одно: не pomoже бабі кадило, коли бабу сказило!

— А за що саме ви до нас отсюди попали? — спитав ся Помпей, бо він і досі наосяще того не знав.

— За піяцтво, отче, за злодійство!—одповів зхвильовано зовсім підпилий о. Сергій.—Хотів церкву спалити, хотів село димом під хмари пустити!.. Хотів... хотів... ха-ха-ха!—він махнув рукою й, недомовивши, схилив ся, мов упав, на стіл руками й головою.—П'яний, старі ризи попалив!..—гукнув він тремтячим голосом.—Щоб... щоб і другі отак, як я, не набірались з них сухот!..

І він заридав. Заридав, тіпаючись всім тілом і все, чим далі, більше збираючись в одну грудочку. Тепер він здавав ся зовсім малим.

— Не треба... не треба так!..—схопив ся до його Помпей.—Не треба так!..—утішав він його, мов дитину, і пригортав до свого м'якого й теплого боку.—Буде!.. На що плакати?..

Але о. Сергій не заспокоював ся.

Лампа підсліпуватим оком дивилась на їх обох і иноді моргала: вона збиралась погаснути.

III.

Коли о. Аркадій вийшов од Помпея, то в голові його шуміло і він з хвилину вагав ся, чи слід йому зайти в свою келію, щоб узяти про всякий случай свої папери й де-які речі, чи ні, але махнув рукою: на що вони йому, адже ж і архирей і в консисторії знають його. І він просто пішов у той край двору, де були монастирські стайні. Він там сподівав ся вибратись з монастиря,

бо знав, що через браму в-ночі нікого не випускають.

Дощ то йшов, то буцім переставав і знов починав накрапати. Небо було мутне й темне, без жодного просвіту. Принаймні так здавалось о. Аркадію після світла в кімнаті. Блимало тільки два лихтарі монастирських у двох протилежних кінцях його двору. На світ одного з їх і попрямував о. Аркадій.

Підгорнувши своє кучеряве волоссе під комірки яси й підбравши поли, він підійшов до стіни біля стаєнь, знайшов невеличку драбинку, з якою послушник Порфирій світить лихтарі, підставив її до стіни зліз на стіну і на руках спустився на другий бік її. Пустивши держатись за верх стіни, він стрибнув до долу, попав на якийсь камінь, чи колоду і дуже забився.

Коли він підвівся й оглядівся, то ніч йому здалась не такою темною, і він побачив, як тут же недалеко чорніє ліс, а під лісом ледве мріє якась худоба. По згуку, як вона рве траву, й по фірканню догадався, що то пасуться коні.

О. Аркадій спершу пішов по-під монастирською стіною аж до брами й відтіль вийшов на дорогу. Коли він після трави і бур'яну почув під собою гурьку, розбиту дорогу і з лісу дмухнув холодний вітер і обдав його дощем, то він подумав,—чи гаразд він робить, чи не краще було діджатись ранку й наняти собі підводу?

Але тепер уже пізно було розмірковувати й вертатись, і він, натягнувши тугіше бриля на голову, підбравши до колін поли, рішуче подався по дорозі в ліс.

Тепер уже очі його, звикши до п'ятми, добре розбірали усе навколо, і він ішов досить певною й скорою ходою понад дорогою, по траві. Скоро вже він почув, що чоботи його промокли, але не

жалкував, що не взяв калош, бо все одно порозгублював би їх по дорозі,

Він ішов і придивлявся навколо. Все було незнайоме і незвичайне, і се його цікавило, бо ніколи йому не траплялось бути при таких обставинах. Просто перед ним чорніла грузька дорога, якої він мусив остерегатись, щоб не загрузнути в болото, а праворуч і ліворуч стояли чорні, неначе живі, лави дубового лісу. І ті лави шуміли й коливали то дужче, то тихше, мов скаржились на вітер, або сварились на кого. А дощ теж то припускав, то затихав.

„Ех, житте бідолашне!..—думав о. Аркадій.— Чи сподівався я коли оттак тинятись, злодій, по нетрях! Утікати з монастиря, мов острожник, плентатись вночі пішки до архирея... Що то ще архирей заспіває!“

І він собі уявив високу й широку, величню постать архирея, сивого й поважного, і перед ним свою фігуру у мокрій, закаляній болотом, одежі, у таких саме й чоботях,—бліду й принижену. Той сивий і величний грізно дивиться на його й питає.

„Ти чого сюди прийшов? Твоє місто в монастирі!“

„Ні, моє місто не в монастирі,—одмовляє він,—а біля хворих і умираючих дітей моїх, в моїй сім'ї холодній і голодній, покинутій!“

„Ти сам її покинув, ти сам її мориш холодом і голодом! Ти понизив свій сан, ти, мов п'яний мужик, кинувся на старшого від тебе!“

„Я не кидався“.

„Ти не віриш у Бога, ти не йому служиш своєю музикою та співами, а діяволові!“

„Коли я служу діяволові і, значить, вірю в його, то як же я можу не вірити в Бога?..?“

„Ти вольнодумець, ти нигилист!—гукає архирей.—Ти не скоряєшся начальству. Я рясую з тебе здійму!“

„Я сам її скину!—одмовляє о. Аркадій, і серце його тремтить і болізно стукає в грудях, а десь, мов у другім поверсі його уяви, в такт того, як стукає його серце й дигають ноги, несвідомо снується мелодія:

У сусіда хата біла,
У сусіда жінка мила,
А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини!..

— Тьху, бридня яка!..—спльовує о. Аркадій,—оступившись в якусь яму, повну води, і збившись з такту.—Там діти умирають, а тут—„У сусіда хата біла!“

Хміль його уже пройшов, і тепер він, ідучи, обміркував, як би краще налагодити справу й викрутитись з петлі, в яку завела його доля. Він знов бадьоро ступав по дорозі, а в голові його знов, у такт ходи, одбивались слова пісні:

А у мене ні хатини,
Нема жінки, ні дитини!..

Та пісня дратувала його, але вигнати її з своєї голови він не міг: починав іти тихше—й вона задержувала темп, надавав ходи—й пісня снувалась скорійше.

„Скинеш рясу з мене?.. Скидай! Не пожалкую за нею. Хіба я хотів натягати її на себе,—говорив знов о. Аркадій до того сивого й величнього,—живосилом на мене натягли її. Живосилом утовкмачили у болото попівське, та ще тепер і глузують, та ще тепер і жалкують: „пропав чоловік!“ Та ні, ще не пропав... ще побачимо... Але ж діти!.. „Куди вас подіти?“—прийшли йому на ум вірші Шевченка.

„Куди вас подіти?“—питав ся він знов через хвилину, переходячи на другий бік дороги, де,

як здавалось йому, не так було грузько йти.— Куди вас подіти?.. Подінетесь ви сами кудись!.. На цвинтарь...-Оттак як Шурочка!“

І серце о. Аркадія стислось і зацеміло таким жалем, такою тугою, що він зупинився й схопився рукою за груди.

Шура, його любима, найдорожча дитина, вмерла!.. І він силкувався уявити собі її образ, але не міг: той дорогий образ тільки намальовував собі й зараз же розпливався.

Вона умерла, її немає між живих.

„Лежиш ти, серденько моє тепер в холодній землі, в глибокій ямі, й заливає твою могилу дощ, осінній дощ! Бідна, бідна моя пташечко, моя кришечко! Догляділи тебе батько й мати!.. Довели до пуття! Зуміли життю тобі дати та не зуміли зберегти його. Прокляті!..

Сльози клубком підгортались під горло о. Аркадія, а думкою він шукав по цвинтарю Шуриної могилки, і йому здалось, що він знає, де вона саме, та могила, у якому місці: біля могили Лоначевської. Там гарне, чисте місце. Влітку там росте листя полуниця.

„Моя ягідко!.. Не врятували тебе батько й мати од смерті!.. Уміли милуватись тобою та втішатись, а тут, як смерть приступила, то й осторонь стали!“

Від скорої ходні й від журби тепер о. Аркадій зразу почув себе слабим і безсилим. Він шукав пенька або колоди, щоб присісти й трохи відпочити, бо й вітер і дощ мов затихли й по землі почав снуватись туман. Углядивши осторонь од дороги щось чорне, о. Аркадій звернув туди. То був старий пеньок, і він сів на його.

Сидів і почував, що він тепер єдина жива душа в оцьому лісі, що почав угортатись в пелени туману. Один, як палець!.. І енергія покидала його. Куди йти, по що йти?.. Прохати у ар-

хирея отпуску? А як він не дасть його?.. А хоч і дасть, то що він може зробити дома, коли доктор живе за двадцять п'ять верст, коли ні він сам, ні його попадаючи нічого не тямлять у тім, як гоїти хвороби, отакі як скарлатина або діфтеріт!

Що він може зробити?..

І коли о. Аркадій підвів од землі очі й побачив скрізь навколо себе тільки туман і мряку, то роспука враз пустила свої міцні, холодні пазурі йому, мов шуліка курчаті, в саме серце. Він увесь зігнувся й зібрався до купи від болю й холоду, що його враз обгорнув. І йому здавалось, що коли б він міг узяти з плечей в руки свою голову, то він отак би і вдарив її об оцей пень!.. Щоб і сліду її не зосталось!..

Нащо жити, яка єсть мета в його житті?.. Те життя—блукання без цілі, без дороги, у мряці й тумані ночі. А хіба він того бажав, того шукав, він—„Аркадій прекрасний“, як узивали його товариші?

І о. Аркадію знов згадав ся, як і завжди в важкі часи його життя, один епізод з його минулого,—ті часи, коли обставини зламали усі його заміри й повернули на той шлях, що привів його у монастир і на оцей пень.

То його нещасний концерт у Клингороді.

Перший й останній.

Скінчивши курса семінарії, він хотів піти в консерваторію, але батько одмовив йому в підмозі в сій справі. Він не хотів, „щоб його Аркадій, син його, грав по весіллях у Жидів“!.. Дарма той упевняв старого, прохав його,—батько стояв на своєму, і вони нарешті посварились. Аркадій надумав йти в земські вчителі, перебути в школі рік, зібрати яку копійчину й тоді подати ся до консерваторії.

Він так і зробив, і місце йому попалося під Клингородом.

Скоро він ознайомився з де-ким, з Клингородської інтелігенції, і ті наражали йому дати концерт в Клингороді. Нашлась акомпаніаторша, те ж з учительського кола й духовного роду— дочка протоєрея-благочинного Клингородського. Їх звели й познайомили, хоч вони й раніш, ще в губернії, чули одне про одного.

Вони дружно взялись за роботу, й скоро по городу красувались афіші про концерт „молодого скрипача Аркадія Завадовського“.

Концерт був в залі клубу і мав великий успіх. Після першої вже пієси весь зал плескав у долоні, а після „Легенди“ Венявського йому зроби́ли цілу овацію.

Після концерту, ледві він устиг подякувати своїй помішниці, Ганні Петровні, як його підхопила наелектризована його грою молодіж і потягла з собою вечеряти.

Цілу ніч їли й пили і говорили промови, і героєм тієї ночі був він, Аркадій Завадовський. Ніч минулась, мов якийсь химерний, чудовий сон.

Опамятав ся Аркадій тільки на другий день під полудень і згадав, що учора не встиг, як слід, подякувати Ганні Петровні за її працю, і йому захотілось зараз же побачити її, побалакати, розпитати, яке вражінне на неї зробила його гра, ті оплески, словом, все те, що вчора було. Захотілось ще раз пережити вчорашній вечір, розмовляючи з людиною, яка почала його дуже цікавити і сімпатії до якої він помічав у собі.

Коли він прийшов до протоєрея-благочинного, то побачив, що його там ждали нетерпляче. Ганна Петровна призналась, що вона не спала всю ніч, переживаючи вчорашній вечір, і вона була така схвильована, екзальтірована, така млада і вродлива, що Аркадій мов знов учадів, як учора після концерту.

Його оставили обідать, а після обіда він запрохав Ганну Петровну прогулятись по городу.

Вона нишком від його спиталась у матері, і вони пішли.

День був хоч осінній, але чудовий. Повітре було наповнене наркотичними пахощами вялого листя мійських садів і блищало срібними нитками летючого павутиння.

Вони ходили по городу, як зачаровані, розмовляли й не могли наговоритись, і обом їм було тісно й душно в городських вулицях. І коли Аркадій запрохав Ганну Петровну проїхатись на звощику в село, де він учителював, подивитись, як він живе, і знов вернутись до вечора в город, то вона, не вагаючись, згодилась на се.

Вони сіли й поїхали.

Ідучи, вони марили, як удвох підуть до консерваторії й будуть вчитись і будуть великими музикантами. Приїхали в село. Аркадій показував їй свою школу, ставок біля неї, церкву—і все було таке гарне, таке вродливе, що очі обох їх не хотіли відриватись од всього того.

Звощика вони пустили на хвилину до його знайомого. Але він не вертав ся через годину й дві, і вже почало смеркати.

Ганна Петровна стурбовалась і, коли сонце почало сідати за гору й погасло там, то й вона немов погасла. Тепер вона схаменулась: що вона зробила, що скажуть батько й мати, що будуть говорити знайомі, коли дізнають ся, як вона їздила „з молодим чоловіком“ у двох до його і завідна не вернулась до-дому... може й на ніч там зоставалась?

Аркадій бігав по селу й шукав звощика і ледве-ледве найшов його край села: він був на підпитку і прохав зостатись ще на хвилину, щоб докінчити з кумом справу.

Але Аркадій сього не дозволив, і вони поїхали.

Приїхали в Клингород уже поночі. Їх шукали скрізь по городу і не знайшли, і вже хтось сказав матері Ганни Петровни, що вона поїхала удвох з якимсь чоловіком за город. Аркадія навіть не попрохали зайти до хати, і що там творилось у хаті, не було відомо нікому, окрім домашніх. Але Аркадій дуже здивовався, коли через тиждень до його в Ступки, де він жив, завітав сам протоєрей, батько Ганнин.

Він, як тільки вступив до хати, то зразу ж сказав, чого приїхав. Діло було в тім, „що ви своїм необміркованим вчинком, може без всякої злої думки, ославили на весь Клингород і його повіт мою дочку; коли ви чоловік чесний, то ви мусите на їй оженитись“.

Аркадій стерявся з-несподіванки, прохав дати часу подумати, хоч тиждень який, і нічого не надумав. Хотів був кинути „і всіх і вся“ й утік-ти з губернії, але, як почув, як батько та мати мучать Ганну Петровну, як її нікуди не пускають, точать її докорами та всякими натяками, то йому стало жалко її... так жалко, як нікого в світі.

Він махнув рукою на будучину, посватав ся і одружив ся.

А так як їм двом нічого було їсти в одній школі, а про консерваторію без копійки грошей—тесть не дав ніякого віна—нічого було й думати, то Аркадій знов скорив ся волі тестя. Той поворожив уже не в консерваторії, а в консисторії, на Аркадію опинилась ряса, і він „приложи ся к протцем своїм“...

„І так все в житті робить ся: ти хочеш отак робити, а воно он куди повертає!“—з гірким почуттям думав о. Аркадій, сидячи на пні і почував-

ючи, як холод знов починає брати його кріз намоклу рясу за плечі.

Думка про Фергану, про подорож кудись у далекі краї, тепер йому здавалась такою чудною, дивацькою, що він навіть дивувався, як могла зародитись у його посивілій голові.

— То дурниця, казна що,—треба дітей та жінку рятувати!

І о. Аркадій разом підвівся з пенька, підібрав знов поли й пішов у той край, де мусів бути город.

Туман стояв і хвилював ся і то зовсім закривав собою й дорогу й дерева лісу, то роспливав ся, і о. Аркадію видно було й дорогу, й купи мокрих, сумних дубів. Часом на небі показувались і зірки.

Скоро мусів бути світ, але до города було ще далеко. Вийшовши з лісу, ще треба було йти верстов пять до мосту через річку—по луку, а потім по кучугарах піску.

Нарешті таки о. Аркадій вийшов з лісу. Чоло й спина у його були мокрі, а ноги мліли з утоми і грузли в болоті. Біля дороги в тумані паслись коні. Не довго думаючи, як і завжди о. Аркадій попрямував до однієї коняки.

— Тпру-тпру,—озвав ся він до неї, беручи за мокрий чуб.

Коняка оторопіла і фиркнула.

— Тпру!.. Не бійся, дурна!..—говорив він, гладячи рукою теплу тварину і нахилиючись до пута.

Пута було прядивяне, і він його живо зняв, накинув коняці на шию, ухопив її за край гриви. стрибнув і опинив ся верхи.

Коняка кинулась в бік, але о. Аркадій сів добре і скоро він справив її на дорогу і поїхав до мосту.

— От як, по-запорожськи!.. Мов злодій який.

Тепер о. Аркадій почував себе краще і тіль-

ки стежив, щоб коняка не завезла його кудись в другий край,—праворуч в село, до свого хазяїна, або що. А утома брала своє; хотілось тепла, хотілось спати, і о. Аркадій з задоволенням почував під собою теплу коняку.

„Коли б уже скоріще міст... Коли би уже скоріще!“—сумно думав він, коли, як стій, разом з туману перед ним вирнули якіс будівлі.

„Що се таке?.. А, се завод!.. Вже скоро річка“.

О. Аркадій звернув трохи з дороги коняку, щоб була од заводських воріт хто не побачив його й не признав за злодія, обїхав завод лугом і знов виїхав на дорогу.

„Чисто так, як злодій“—думав він.

В тумані жовтими плямами замріли лихтарі на мосту і відтіль почув ся грюкіт і клацання.

То по мосту йшов поїзд.

Ось низка огнів вирнула з мли і з сичанням і торохтінням полинула знов у пїтьму, туди в той край, куди треба їхати рятувати сімью й о. Аркадію.

Він спинив коняку й дивив ся у слід поїздові. Уже миготїв тільки один червоний вогник і, блідніючи і зменшаючись, ішов у пїтьму. Затихало й гуркотїнне колес вагонів. О. Аркадій зітхнув і зліз з коняки.

— Спасибі!—сказав він їй, потріпавши по шиї і повернувши назад, провів кілька кроків і пустив. —Іди до-дому!—а сам по насипу почав збиратись на міст.

„Що то скаже архирей?“—думав він, йдучи по верхньому поверсі мосту й дивлячись вниз на річку.

Води за туманом не було видно, але чулась вона близько, і вже було чути, що тут недалеко город. З вокзалу доносились свистки паровозів, чути було торохтїнне колес по мощених камінем улицах. Ось могутно загув на якомусь заводі гу-

док, через хвилину в терцію йому озвав ся другий. Десь мов далі низким сипким басом, неначе з-проння заревів третій, і їх голоси оддались луною далеко на річці, на островах.

— Се мабуть, пять годин, а може й шість...— промовив о. Аркадій.—Куди ж я піду?..

І він уявив собі весь план городу, широкий його проспект, що тягнеть ся з долини на гору, а там майдан, собор і архирейське подвірре, щоб як тільки буде можна досяпитись до архирея, прохати його, щоб дав дозвіл їхати до-дому. Але коли він дійшов до краю моста і поглянув на ту вулицю, по якій йому треба було йти, то вона була така мертва й непривітна й така ще темна, що він, не звертаючи, пішов просто на вокзал.

Там хоч є світ, є люде.

IV.

Вокзал ще наполовину спав, коли в його увійшов о. Аркадій.

Задихаючись від важкого духу, він пройшов залу третього класу, де по лавах і на долівці лежали й сиділи люде, повиті табашним димом. Не зупиняючись, пройшов він в залу другого класу.

Там було теж душно, але все таки краще. Було досить світло, і тут о. Аркадій побачив, яким він вийшов з своєї незвичайної подорожі. З ніг до голови він був заляпаний болотом, і сонні лакеї дивились на його, мов на яку прояву. Він було почав шукати собі місця, щоб сісти відпочити, але, помітивши ті здивовані погляди, не сїдаючи в залі, пішов в уборну.

Там роздяг ся, роззув ся й почав давати собі лад, на скільки се було можна зробити.

„Он як довелось тобі, брате, поратись!“...— говорив він до себе в думці, зоскрібаючи з чобота липку грязюку пальцями і підставляючи його під

крант в умивальнику.— „Оттак, оттак-о!.. щоб чисто було!.. Щоб не сказали люде, що піп волоцюга, щоб не сором було перед владикою явитись!“ —жартував він.

Вода в кранту була ключем на чобіт і звідтіль бризкала йому в бороду й очі. Він одвертав обличче, оддував ся і таки доводив чобіт до пуття.

З уборної він вийшов зовсім причепурившись, і тільки руді плями на мокрій рясі свідчили, що він сю ніч був у бувальцях. Він попрохав собі чаю й хліба й жадливо пив той чай і їв той хліб, бо за свою подорож добре виголодався. Все тіло у його боліло і в мокрих чоботях і одежі він тремтів, мов у пропасниці.

Уже зовсім світало, і по вокзальних стінах почали вимальовуватись великі бліді вікна. Денний світ змагався з світом електричним. О. Аркадій підвів ся, щоб іти на архирейське подвірє, на другий край города. Поки дійде, то й день буде, може й архирей почне прийом.

І він пішов.

Дощу вже не було, і туман помалу спливав у гору й летів за вітром кудись на захід. Мокрі дерева, з наполовину опалим, помарнілим листєм, стояли вдовш проспекту рядами і мов показували о. Аркадію, куди йти: оттуди-о, спершу низом, а там на гору, де ледве мріє водочакка! Туди тяглись і рельси трамваю, але ваґони по їх ще не ходили.

І дивна річ: чим далі від вокзалу йшов о. Аркадій, тим більше він починав боятись йти до архирея.

„Прожене!.. Прожене, не вислухавши!.. Не дасть усього сказати. Йому що? хіба він знає наше горе?.. Хіба у його єсть сімья, хіба він знає, що таке злидні, що таке не мати шага за душею?“

І о. Аркадій несвідомо полалав свій гаманець у кишені: там було всього-на-всього руб шістьде-

сят чотири копійки сріблом і мідью. Ото увесь його капітал. Коли доведеться їхати до-дому, то ні з чим буде,—десь прийде́ться добувати грошей.

„Он які наші статки. А він думає, що ми багаті, що капіталісти!.. Єсть і між нашим братом, та не всі! Нехай погляне хоч на о. Сергія,—теж піп, золотий сніп!“

При згадці про свого товарища по монастирю, досада й злість раптом заворушились в душі о. Аркадія.

„Хіба ви знаєте, кого карать, кого милувать?“—докоряв він в думці усіх тих, що мають владу над людьми.—Хіба ви що думаєте, як підписуєте папери?.. Де там! Самих би вас посадить у нашу шкуру!“...

За думками о. Аркадій не помітив, як він пройшов увесь город, вийшов на гору й прийшов до архирейського подвір'я. Було ще дуже рано, хоч ворота подвір'я були відчинені і звідти виїздив на малій дебелий бричці, запряженій теж невеличкою конякою товстенький чернець. Конякою правив послушник.

То був архирейський економ. Він їхав на базар.

І економ, і послушник здивовано дивились на о. Аркадія: чого він тут так рано? О. Аркадій зняв мокрого бриля:

— Що, владика дома?

— Дома,—одповів чернець, киваючи й спиняючи візника.

— Він як... ще спить, чи вже встав?

— Уже давно встав, тільки прийом просителів з девяти годин.

— А тепер скільки?

— Та мабуть сім.

— Шкода.

— А вам треба до владики зараз?—запитав чернець.

— Та хотілось би зараз побачити.

— То йдіть у сад: владика там моціон робить. Отам біля флігеля хвірточка.

О. Аркадій подякував і пішов до саду.

„Ну, Аркадіє, набірай ся, брат, духу: або пан, або пропав!“—подумав він, і серце прудко застукотіло у його в грудях, а кров ударила в виски.

Силкуючись бути спокійним, він одчинив хвірточку, увійшов в сад. Од хвіртки йшло кілька вузьких стежок і одна, посередині меж ними, широка аллея. О. Аркадій пішов по їй.

Скоро він дійшов до такої ж другої широкої аллеї, що перехрещувалась з тією, по якій він ішов. Він подивився праворуч і ліворуч, в таємниці серця боячись зразу побачити владика, але його не було видно.

О. Аркадій хвилину постояв на перехресті і звернув праворуч, де по мокрому піску відко було чийсь сліди. Ся аллея упиралась в стіну, а по-над стіною знов ішла друга, і в їй ліворуч майнула на самому кінці чиясь огрядна постать, повернула в бокову аллею й зникла.

— Він!

О. Аркадій пішов у той кінець саду і коли дійшов до місця, де, як йому здалось, він побачив архирея, та сама огрядна постать чорніла вже в другому кінці аллеї.

„А жваво ще ходить владика!“—подумав о. Аркадій.—„Чи наздогоняти його, чи піти навперейми?.. Наздогоняти краще, а то десь розминемось“.

І він наддав ходи. Знов поворот, і знов зникла чорна постать. Тепер о. Аркадій пішов так прудко, як тільки міг. Ось поворотка і знов широка аллея, по-під самим архирейским домом, але архирея немає,—мабуть скінчив свій моціон і пішов з саду в хату.

Що його робить?

О. Аркадій спинивсь і замисливсь: ждати прийому незручно й не скоро се буде; іти до владика чорним ходом, в оті двері, теж незручно,— може прогнать. Але може прийняти й неофіційно і може запроста вислухає...

— Піду,—що буде, те буде!

Він підійшов до дому, постояв коло його хвилину, зійшов на невисокий ганок, одчинив двері й увійшов у невеликі сіни. Далі просто були другі двері і з-за їх долітали голоса.

О. Аркадій спинив ся. Хтось старий і старший шкилював когось молодшого.

— Оселедець готовий?

— От зараз, тільки поріжу...

— Ач як готовий!.. Давай сюди, сам поріжу! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владика кращих оселедців!..

„Се мабуть сварять ся архирейські келейники“—подумав о. Аркадій,—піду“!

Він одчинив двері й увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чиї голоси чув з сіней. Старіший, огрядний сивий чоловік, той що сварив ся за оселедця, стояв до дверей спиною і, держучи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами.

— А самовар готовий у тебе?—незадоволено питав він, не обертаючись назад.

— Шумить, владико святий!—одмовив другий, теж уже з сивиною, невеличкий сухий чоловік.

— Я у тебе питаю: самовар готовий?

— Шумить, владико святий,—говорю.

— От, бачиш, до чого ти дожив,—вередливо гримнув, не випускаючи з рук оселедця старий,— уже кажеш: шумить владика святий!.. Се на Афоні ти так навчив ся поводитись з архиреями?..

„Се сам архирей!“—стрельнула думка в го-

лові о. Аркадія.—„Оце так ускочив!“—і він хотів був утікти геть з хати, коли архирей повернув ся назад і побачив його.

— Ти хто такий і чого тут тобі треба?—грізно й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці.

Се був справді архирей,—грізний і величній, яким його знав о. Аркадій,—хоч і був він одягнений у старенький, засмальцьований каптанець і держав за хвіст оселедця з вигриженою спиною в одній руці, а другою втирав замаслені губи. Обличчя його було червоне—чи з гніва, чи з того, що він тільки що вернув ся з свіжого повітря, а гострий погляд сірих очей пронизував усього о. Аркадія.

— Ти чого тут, кажу тобі!

О. Аркадій стеряв ся. Він спершу хотів був підійти під благословеніє, але, глянувши на руки владики, зостав ся на місці коло дверей.

— Я... священник Аркадій Завадовський. Я... я... у мене несчасте в семьї то прийшов прохати отпуску... дозволу поїхати туди,—затинаячись, говорив о. Аркадій, почуваячи, що не так би слід говорить і досадуючи за те на себе.

— А отпуск од твого начальства у тебе є? З монастиря?..

— Я несподівано... в-ночі вибув з монастиря, бо... скарлатина! Ждать не можиа.

— Кажу,—отпуск є?

— Нема... але..

— Ну, так вертай ся в монастир,—роблено спокійно мовив архирей.—Що ти, порядків, досі не знаєш?—гримнув він разом слід за тим.—Нема тобі отпуску й не буде!

— Але ж діти умірають: голодні, холодні, без копійки грошей!

— Діти!.. Ви на дітей все звертаєте. Всякі мер-

зоти робите, а дітьми захищаетесь. Не буде тобі отпуску! Їдь назад в монастир!

Владика одвернув ся, рішуче кинув на тарілку недоїденого оселедця й хотів іти в другу кімнату.

— Ваше преосвященство!.. Окажіть милість!— прохав о. Аркадій, підступаючи ближче до архиерея.—Уже одна дитина... дочка умерла, а троє лежать хворі. Жінка біля їх сама!..

— А, умів ряси з благочинних рвати, а єпитимію нести не хочеш?

— Я не рвав ряси з о. благочинного, то неправда!—спалахнув о. Аркадій.

— А, неправда?.. Ну, те консисторія краще знає. Не буде тобі отпуску, і геть звідси!—одрубав владика.—Хіба ти не знавш порядків, хіба ти не знаєш, де прийомна архирейська?.. Як мужик ломиш ся туди, куди не слід.

— Простіть, ваше преосвященство! Тільки несчасє в сім'ї заставило мене... Я можу спізнитись на поїзд. В девять годин...

Архирей хвилину помовчав, грізно моргаючи очима.

— Несчасє несчасєм, а все таки ти вернеш ся в монастир, і я тобі побільшу срок єпитимії за „самовольну отлучку“,—сказав він спокійно, але твердо.—Йди!

О. Аркадій побачив, що справа його рушилась, і досада й відчай обхопили його.

— Я не піду звідси, поки не буду мати отпуску!..

— Ти, ти смієш мені, своєму архиреєви, се говорити, так розмовляти?.. Пішов геть відсіля, щоб твого й духу тут не було!—скрикнув архирей, показуючи на двері, увесь червоний і страшний.

— Я не піду!—уперто стояв на своєму о. Аркадій, мнучи бриля в руках.

— Я рясу з тебе здіму!

О. Аркадій мовчав.

— Я тебе згною в монастирі за твою упертість! Я вижену з тебе її! Я вижену з тебе діавола!

— Ваше преосвященство! — голос о. Аркадія здригнув і з образи сльози підступали йому до горла.—Ваше преосвященство! Не діавол сидить у мені й упорствує, а горе... несчастье примушує мене гнівати ваше преосвященство. І я, во ім'я того горя, во ім'я милосердя людського, во ім'я дітей—благаю ваше преосвященство, змилюйтесь!.. І у вас була мати...

І о. Аркадій несподівано для самого себе впав на коліна, припав головою до долівки й заридав.

— Встань!—сказав владика, одвертаючись до вікна і прутко моргаючи очима.—Ти скільки сидиш в монастирі?

О. Аркадій встав і теж одвернувшись до дверей, витирав обличчя мокрою й брудною хусткою.

— Півтора місяці.

— Скільки тобі ще залилось?

— Два тижні.

Надія майнула в душі о. Аркадія, але він, знаючи поведження владика, не йняв їй віри.

Владика мовчав.

— А все таки я не можу тобі дати отпуску. Се буде потачка всім другим таким, як ти.

І мов згадавши щось прикре, владика знов насупив ся.

— І так он в Синоді про мою єпархію йде неслава! І так он говорять: „там владика старий, розпустив духовенство!“ Он як! Через вас і нашому братові, архиереям, гризота. Йди в монастир та досижує, а тоді вже поїдеш до-дому.

— А діти, ваше преосвященство?—з відчайнєм скрикнув о. Аркадій.

— Що мені діти—спалахнув знов архирей,—сам наплотив, то сам і думай про їх! Ви всі тільки

й знаєте: „діти!“ А навіщо наплотив їх стільки, а навіщо рясу з благочинного рвав?

— Ваше преосвященство!

— Чув я се: „ваше преосвященство!“ Через тиж-день подавай прошеніє з відозвою від ігумена, то тоді може й пустю. Иди!

Владика повернув ся до умивальника, засу-куючи рукава підрысника, щоб мить руки.

— Не піду я,—сказав о. Аркадій, знов одсту-паючи до дверей.

— Ну, як хочеш: не хочеш іти, то будеш си-діти в монастирі увесь срок,—упевнено сказав він і пішов у свої покої.—Самовар подавай!—гукнув він келейникові.

— Зараз, владико святий!

Як тільки зачинились двері за архиреем, о. Ар-кадій, мов підбитий, упав на стілець: „не піду нікуди!“—думав він.—„Що буде, те й буде! Нехай поб'є, нехай сам вишпурне звідсіль!..“

Келейник одніс самовар і вернув ся назад. Пораючись з посудом, він повернув голову до о. Аркадія і стиха сказав:

— Нічого. Пождіть трохи,—владика змилуєть ся. Се з ним буває!

О. Аркадій сидів увесь розбитий, знесилений. За що така наруга, за що така немилість одної людини до другої? І се єпископ, пастир духовний, що мусів би з одного слова зрозуміти чоловіка, прибитого горем, чоловіка з розідраною душею! Падав перед ним на коліна, валяв ся на долівці, плакав!.. і все таки милосердіє не прокинулось в його серці.

„Чого ж я ще буду тут сидіть? Чого ждати? Поїду просто до-дому,—нехай що хоче, те й робе зо мною!“

— Де владика?—спитав він келейника.

— Отут, у сій кімнаті. Але не ходіть; владика

дуже гнівватиметь ся,—боязливо шепнув він о. Аркадію, помітивши, що той хоче йти туди.

— Все одно.

О. Аркадій рішуче одчинив двері і увійшов в архирейську їдальню. Владика сидів за столом і пив з блюдця чай.

— Ти чого сюди лізеш, непроханий? — грізно гукнув він, підводячись з стільця.

— Я прийшов, ваше преосвященство, ще раз прохати вас: пустіть мене до-дому, бо коли не пустите, то я не ручаюсь за себе!—твердо сказав він.

— Як се так?

— А так, що я або самовольно утечу до-дому, або наложу на себе руки.

— А, он який ти... Так ти лякати мене?... Геть же з моїх очей!!!—скрикнув архирей так, що луна озвалась у вікнах.

Обличе о. Аркадія пересмикнулось.

— Розідрали ви мені серце!—гукнув він не чуючи себе, і рвучи на собі рясу.—Вирвали ви його з грудей, то нікого я тепер не боюсь,—Бог мені суддя! Та знайте, що він і ваш суддя!!

О. Аркадій увесь преобразив ся, і се був уже не смиренний штрафований піп, а грізний, роздратований лев. Неначе й кучеряве волоссе його настобурчилось.

— Бог вам суддя. Прощайте!..

Він повернув ся і, не поклонившись і не зачиняючи за собою дверей, вийшов з їдальні архирейської і з сіней і, несучи в руці бриля, прудко пішов через сад на подвірре.

— Чи він п'яний, чи він божевільний?..—питав ся здивований і оторопілий владика.—Протасій! Верни його назад!..

Протасій побіг слід за о. Аркадієм.

— Батюшка! Батюшка!..—гукав він.—Верніть ся, владика зволить кликати до себе!

— Геть!..—не дивлячись, одмахнув ся рукою од його о. Аркадій і вийшов з двору.

V.

Коли о. Сергій прокинув ся вже не рано, весь розбитий, з важкою головою, то він зразу не міг пригадати, що з ним і де він. Тільки оглядівшись, він побачив, що лежить у своїй кімнаті, на ліжку о. Аркадія і нероздягнений.

Сидячи на ліжку, він пригадував учорашній вечір і ніч і не міг усього гаразд уявити собі. Помпей... о. Аркадій... воропанівський писарь, жінка й теща,—все те мов щось робило учора, мов він мав до їх якесь діло, але яке саме—уявити не міг. Здасть ся, плакав...

Коли зазвонили до церкви, то о. Сергій не пішов туди, а ліг на своє ліжко й укрит ся, як тільки міг, теплійше, його біла пропасниця.

— День!.. День-день!—жалібно вимовляв невеликий дзвін.

І о. Сергій думав, що справді уже день, хоч і знов похмурий день, а о. Аркадія немає: значить, таки пішов... значить, десь добиваєть ся свого, робить своє діло. Не так як він... пропащий чоловік. Йому нічого не треба робить, на його долю засталося тільки лежати і умірати. Але ще кінець не скоро. Сухоти—хвороба затяжна.

І він з болем у лобі підвів угору очі й повів ними по стінах.

Біля дверей у кутку погляд його спинив ся на дебелиму гвіздку, забитому в стіну, щоб вішати одіж.

„От він, самий підходящий! Взяти пояс, зробити петлю, вільний кінець замотати на гвіздок—він видержить,—а петлю з пряжкою на шию... І

кінець, і капут!.. Зоставайтеся самі, друзі мої і знайомі!.. Мало побув з вами і ще менше добра зазнав од вас,—буде з мене!“

О. Сергій поворухнув ся й застогнав, але від чого більше—чи від болю в тілі, чи від болю душі,—того б і сам він не сказав.

Він лежав, дивив ся на гвіздок і уявляв, як на йому висить його тоще тіло. Висить якась нікчемна торбина з бактеріями... „Не руште її, нехай висить, вона була за життя така болюча, що їй потрібен спокій“.

І він дивив ся в куток, на ту торбину, і плакав: „Не руште її!“...

--- День!.. День-нь!..—скиглив мизерний дзвін.

У кімнату увійшов послушник Олексій, щоб прибрати її.

— А до церкви щож і не підете?—питався він, підмітаючи підлогу і дивлячись, як о Сергій одвернувшись до стіни трясеть ся у пропасниці.

— Не підю. Не здужаю.

— А сьогодні теж увесь день мабуть буде дощ.

— Ти б, голубчику, протопив добре грубу, та сходи до о. Помпея, попрохай його зайти сюди!

— Добре. А де ж о. Аркадій?

О. Сергій помовчав і потім сказав:

— Далеко тепер о. Аркадій,—у городі мабуть!

— Он як!.. Коли б же він устиг туди добратись?..

— Устиг.

Олексій причепурих кімнату, затопив з сінєй грубу й пішов. О. Сергій знов остав ся сам. Дзвону уже не було чути, і тільки за вікнами шумів вітер. А може то так здавалось о. Сергію, й шуміла кров у його в висках, або стугонів огонь у грубі.

„Бідолашна ходяча торба з бактеріями! Гидка ти й небезпечна для людей... Кинути б тебе в вогонь, щоб і сліду не зосталось!“—думав о. Сергій, стискаючи щелени.

Так він пролежав, поки вийшли з служби й почав було дрімати, як почув, що хтось іде до його в кімнату.

„Мабуть, Помпей!“

Але він помилив ся. У хату вийшли ігумен і за ним, хитаючи головою, Пафнутій.

О. Сергій підвів ся й сів на ліжку.

— Здрастуйте, здрастуйте, отче!—мовив ігумен, озираючись по кімнаті.

— А ми з о. Пафнутієм, почувши, що ви нездужаєте, зайшли до вас, навістити.

— Спасибі. Сідайте, будь ласка!

Гості сіли. Один товстий і дебелий, мов злитий, другий сухий і зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусіло усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люде, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища—той, піддавши на монастир чималу суму грошей, спадщини від батьків-крамарів, і через те доскочивши ігуменства, а другий—виключно своїм життєм і поведженнем. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що се святий чоловік, прозорливець. Обидва вони наскрізь бачили один одного й ненавиділи один одного, й боялись, і у всїх справах монастирського життя брали участь разом, ніби пособляючи один одному, а на ділі—висліджуючи один одного.

Так иноді в одному ярмі ходять два ревниві воли й завжди потай змагають ся один за одним.

— Занедужали?—питаєть ся ігумен.

— Та трохи прихватило.

— А о. Аркадій де?

— Отправив ся в город до владики прохати отпуску до-дому. В сімьї не благополучно.

— Коли ж він поїхав?—з робленим здивуванням, поглянувши на Пафнутія, питав ся ігумен.

— Учора з вечора.

— Та він же не питав ся у мене! І привратник каже, що нікого не випускав з монастиря...

„Ага, голубчики,—подумав о. Сергій,—уже й там були!“

— Нічого не знаю.

— Аки тать в нощі,—хитнув головою Пафнутій!

— Дивно мені!. Заперли ворота—був чоловік дома, а вранці немає. А що скаже владика? Що подумає про наші порядки?..

Очі Пафнутія занялись якоюсь потайною думкою.

— Мирські люде, до миру й тікають, бо там гуслі й органи й плясанія... Хе-хе!—сухо і коротко осміхнув ся він.

О. Сергій з мукою дожидав ся, щоб вони скорійше покинули його хату, щоб йому не бачити їх і щоб знов можна було лягти й не держати на плечах важку, мов налиту оливом, голову.

Нарешті незвані гості таки пішли з хати робити допит,—хто випустив з монастиря о. Аркадія, а коли ніхто не випускав, то як він зміг сам вибратись за його стіни.

О. Сергій знов упав на ліжко. Йому хотілось щоб скорійше прийшов Помпей, але він бояв ся, що тепер Помпей, бачивши або прочувши, що ігумен з Пафнутієм пішли по монастирю, поостережить ся зараз прийти до його.

Але він знов помилив ся. Скоро щось рипнуло дверима, і до хати увійшов Помпей. У хаті мов світлійше стало.

— А я вас ждав.

— Що з вами, занедужали?

— Та єсть трохи... Умірають, мабуть, пора!

— Ну, що ви кажете!—засміяв ся Помпей, і коли о. Сергій поглянув на його, то йому справді здалось, що він говорить дурницю, і туга трохи відлягла у його від серця.

Помпей ходив по хаті такий свіжий і здоро-

вий і так легко носив на собі чималу вагу років і жиру, що, дивлячись на його, якось легше стало на серці о. Сергія: старий чоловік, а бач який здоровий та моторний!

— Олексій сказав, що вас пропасниця б'є, то ось вам хина.

— Спасибі!—сказав о. Сергій, встаючи з ліжка.— Хина хина, а може у вас є що й до хини?

Помпей зупинився проти о. Сергія і засміявся.

— А хіба хочеться?

І по його обличчю було видно, що у його єсть те, чого прохав о. Сергій.

— Дайте!

— Ні, спершу хини випийте, а те потім уже... Бо ще можуть наші з обходу зайти сюди. Шукають, де переліз через стіну о. Аркадій. Що з того, де саме переліз? Скрізь можна перелізити! Ми, було, в бурсі з третього поверху спускаємось без драбини по карнизах та ринвах.

О. Сергій випив хини, а потім і того, що приніс Помпей, і світ немов прояснився йому.

З того часу, як він почав уживати горілку,— а се почалось скоро по приїзді на парафію,— він пив її чимало, і чим далі тим більше. Вона йому давала забуття, давала сон, хоч не давала спокою. І він давно уже знав, що таке за штука похмілля, й держався думки дідів і прадідів, що клин треба вибивати клином, а то чоловікови лихо,—хоч у петлю л'єзь!

Він разом випив „сотку“, що йому приніс Помпей, і обличчя його бліде, аж синє, засяло усмішкою:

— Отче, друже,—пришл'їть або принес'їть більше! Ради спасенія, ради родител'їв ваших!

— Добре, добре... трохи погода.

Вони не крились один од одного і знали обидва свої гріхи, і що вони не одні в монастирі грішні в тім. У Помпея, як у економа, завжди

був запас всяких напйтків, і він ділив ся їми з братією. І, знаючи його, треба було дивуватись, чого пішов у ченці сей чоловік.

Був він дяком, мав сімью, був з його великий дока в рибальстві і мало він тямив у сільському господарстві. За те умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки й небилиці, кохав ся у бжільництві й любив добре випити в підхожій кумпанії. Повидавав він заміж дочок, оженив сина і слід за тим поховав жінку. Тоді у йому мов що перевернулось: почав цуратись людей, став журитись, і скінчилось тим, що одного разу, у вечері, виїхав він верхи з свого двору, нікому не сказавши ні слова, й пропав без вісти. Не скоро вже дійшла до сімї звістка, що бачили його люде, як він продавав коня на базарі у повітовому місті, а років через три довідались, що він живий і вже давно пробуває в ченцях.

А в ченцях він знов ожив, і хоч попередня веселість цілком уже не вернулаь назад, але він був такий ласкавий, привітний до всіх, що всі його в монастирі любили.

Любили його і всі епитимисти, яких чимало перебувало в монастирі і яких монастирське начальство почитало за кару Божу для себе й монастиря і ненавиділо всім серцем. Бо все то був народ самовольний і неурівноважений, звисока дивив ся на ченців за їх неосвіченність і ображав їх гордість тим, що хоч і був доручений під монастирський догляд, але не признавав ніякого авторітету за монастирським начальством.

Але Помпея епитимисти любили, і він умів з ними поводити ся. Ігумен се помітив і мовчки ніби доручив їх йому: нехай він панькаєть ся з ними, як знає!

Тільки Пафнутій не любив Помпея і скрізь назирав за ним і за епитимистами і, де тільки міг, точив їх мов шашіль сухарі.

— Як випеш, то неначе легше відкашлюватись,—казав о. Сергій, трохи оправившись після приступу кашлю, гірко усміхаючись, як завжди своїм зламаним зів'ялим усом.—Ваші то, ваші— пішли шукати, звідкіль вилетів птах! Шукайте, усе одно не допоможець ся!.. А гарно, плюнути б на все оце і податись, куди очі дивлять ся. У-ух, пагано тут!.. А ще краще було б скоріше здохнути!..—додав він.

І мов хмара набігла на о. Сергія. Він одразу потемнів і пропасниця знов ударила його.

— Отче, принесіть алкоголю!

— Добре, добре. А тепер лягайте, та укривайте, а то вам холодно. Лягайте, я укрию!

— Укрийте, справді холодно.

Помпей укрив о. Сергія і вийшов з келії. Хмара, що набігла на о. Сергія, зробилась чорнійшою, важкою. Холод обхопив його тіло й душу. А на дворі знов збирало ся на' дощ.

Ігумен і Пафнутій обійшли увесь монастир, додивляючись і випитуючи, де міг вибратись з монастиря о. Аркадій, але нічого не дізнались. Ігумен сердив ся, а Пафнутій був радий, але ні той ні другий не виявляли того, що було у їх на душі.

Вони вертались з обходу.

— Я думаю, що владика спросить його, де ж отпуск з монастиря? І він мусить сказати, що він утік без отпуску. Тут моєї вини немає ніякої. Живосилом чоловіка не вдержиш!

— А як він скаже, що монастир стоїть без догляду і хто хоче, той вночі входе й виходе з його?..

— Так се ж неправда! Хто ж се може сказати? Се треба зовсім загубити совість.

— Блюдіте, како опасно ходите: дніє лукаві суть, а люде ще лукавіші.

— А я напишу рапорт його преосвященству, що так і так: священник-епитимист, Аркадій Завадовський, вночі утік з монастиря, невідомо куди,

і ще досі не вернув ся. Нехай знає, а я покрити-вати нікого не хочу. Треба й за другим стежити...

— Ні, сей не втіче!—якось загадково усміхаючись, сказав Пафнутій.

— Хто його знає!

І вони розійшлись. Ігумен пішов до себе, а Пафнутій, не дивлячись на дощ, пішов по двору. Зробивши, мов зайць, кільки петель, він завернув в келію о. Сергія.

„О, знов ужака повзе!“—подумав той, побачивши його.

— А я до вас. Дощ іде, а у вас тепленько... Хе-хе!

О. Сергій нічого не сказав, тільки поворухнувся, лежачи, і кашлянув.

— Так, хе-хе, немає о. Аркадія—говорив Пафнутій трохи помовчавши і мов дожидаючи, що о. Сергій щось скаже.

О. Сергій мовчав.

— Чого ж тут у монастирі сидіти?... У нас тихо, сумно; що-дня до церкви ходити треба. Устав наш суворий!.. А в миру весело, широко там і вільно, що хочеш роби, куди хочеш іди. Де ж тут усидіть... у монастирі!

Пафнутій помовчав, мовчав і о. Сергій.

— У монастирі народ темний, неосвічений... Самі мужики. З ними ні про що розмовляти окрім слова Божого, а се у нас не в моді,—ще по семинаріях набридло. Хе-хе...

О. Сергій лежав і думав: „чого він прийшов сюди,—пилять мене, чи що? Хоч би скоріше убрав ся геть!“—і поклав мовчати до краю.

А Пафнутій сидів і не думав виходити. Очі його ястрились якимись недобрими, потайними огниками—„гадючими“, як здавалось о. Сергію, а голова докірливо хиталась і трусила ся, і сі її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдливости і докірливости.

— Там коні й колесниці... там, хе-хе, попади молоді, а тут що?.. Га?.. А не чини беззаконій, не заводь гульбищ з дівками та парубками, н вчи їх, коли ти піп, пісень бісовських! А приїха благочинний, щоб образумити тебе, на добри шлях наставити, побачив усе твоє сборище, почув як ти сам тих пісень співаєш, та до дівчат мор гаєш, та широкими рукавами над їх головами ма хавш, сказав тобі слово, а ти йому два, а ти його за руки та з хати, а ти рясу з його рвати? Он як! Ну, і йди в монастир... на смиреніє. На смирені духу непокірного!.. А?.. Не подобаєть ся?.. Хе-хе

„Господи, за що він мене муче? Ще трохи, а його вижену з хати, як о. Аркадій благочинног з сторожки!“

І справді, в серці о. Сергія збиралась злість і вже не лежала смирно, а мов їй хотілось вирватись на поверх.

„Вижену гаспида!“ думав о. Сергій. Але він нікого в житті ще не виганяв отак, він бояв ся людей, а найбільше людей старих, у собі упевне них. Він і досі почував себе якось мов не за повноправну людину, а мов за хлопця й бояв ся старших за себе.

Але Пафнутій сидів і все торочив своє, про водив далі.

— Святі ризи палиш, церкву хочеш спалити подвірре церковне димом пустити,—у монастир на смиреніє, на послушаніє, на чорний хліб!—мошилом шпигав Пафнутій, переходячи від о. Аркадія до о. Сергія, а той уже ледві лежав на ліжку

— А там жінка молода... хе-хе!.. а там..

— Геть, гаде, звідсіль!..—несподівано схопив ся з ліжка сам не свій о. Сергій.—Геть звідси!—кричав він не своїм голосом, наступаючи на Пафнутія.

— Хто?.. ти?.. мене?.. — блідіючи спитав Пафнутій.

— Я!.. Тебе!.. Геть, кажу, звідсіль!

— А, не любиш?.. не подобаєть ся?..—шипів той, встаючи з стільця і вьючись усім тілом.—За красуню свою боїш ся? Га?.. Женеш?.. Хе-хе!

— Геть звідси, а то я не знаю, що зроблю з тобою!

Блідий, як смерть, з роскудовченим волоссєм і червоними очима о. Сергій був страшний. Руки його тремтіли й готові були вчепитись у Пафнутія і вишпурнути його з хати.

— Піду, хехе!.. Піду, голубчику!.. Не гнів!..— хитаючи головою, мов озираючись, чи ніхто не баче, як його женуть, кидав слова Пафнутій.

І він зник за дверима.

— О прокляті!.. О мучителі!.. Вимотали ви мені душу!..—рвучи на собі волоссе і тремтючи від гніву, кричав о. Сергій, ходячи по хаті.—О, будьте ви прокляті!..

VI.

В обідню пору дощ розгуляв ся і, то затихаючи, то знов припускаючи, йшов до вечера. По монастирському подвіррю стояли калюжі. Над ними поспускавши обважені віти, журливо похитувались мокрі дерева і дощ збивав з їх останне листе. Важкі, мокрі ворони сиділи й на деревах і на хрестах церкви й сумно каркали, а проворні чорні, чорні, як вугіль, галки, з сивими ошийниками, моторно нишпорили по низу.

Почало смеркати дуже рано. На дзвіниці тенькнув дзвін, скликаючи ченців до церкви, і ті, товсті і поважні, з клобуками на головах, велично підбираючи поли ряс і мантий, ішли до церкви.

Чепурні галки цікаво дивились на їх, згинаючи на бік голівки і клипаючи своїми чорними оченятами, а ворони непривітно каркали їм у слід:

— Крав!.. Крав!..

Прудко пробігали послушники у підрясниках, стягнутих ремінними поясами. Їм хотілось скоріше проскочити до церкви, щоб не помочити свого пишного кучерявого волосся.

І в сьому монастирі, як і в багатьох других всі послушники запускали собі довге волоссе і що-дня на ніч заплітали дрібними кісками, щоб воно, як росплести його, було кучеряве. Копиця такого волосся на плечах була так само потрібна послушникові, як коса дівчині!..

Пройшов до церкви Пафнутій, пройшов і ігумен.

Почалась відправа повечеря.

О. Сергій знов не пішов до церкви. Він сидів у своїй келії, темний і суворий, мов серце його було налите вщерть тугою й роспукою. Кільки разів, після того, як він вигнав Пафнутія, він лягав спати, але не міг зімкнути очей. Мозок не міг заспокоїтись, і в йому безладно снувались думки одна над другу чорніші й невідрадніші.

А ні іскри світу він не бачив у своїй будучині.

Безжалісна хвороба, безладде в сім'ї, монастирська покута... А там знов покута за Пафнутія, бо він буде скаржитись і архирей дасть віри його скарзі. А там... що таке там?... Смерть, невблагана й неминуча смерть.

А після смерти?..

І тут думки о. Сергія спинялись, як морські хвилі біля скель, і змішувались, і він не міг дати ладу. Бо у останні часи, найбільше в монастирі, безвірре заповзло в його душу і, як мороз квітки, побило й повьялило увесь містичний сад його души, всі парости віри, що так пишно в нім розростались у стінах школи. Тепер віра була безсила подати йому рятунок, навіть дати пораду. І се більш усього мучило о Сергія й лякало, і

жаль стискав його серце, жаль за тією вірою, що він мав її й тепер не має, і вже ніколи, ніколи вона не загоїть пекучих ран його душі й не закрие рожевим серпанком чорної, страшної безодні—смерти.

Коли так, то скоріше б умерти!

Коли так, то нащо терпіти сі муки, се пониженне!

Коли так, то бунт проти всього!..

Бунт... Але во імя чого бунт, якими силами його зняти?..

І тут він знов почував під собою страшну безодню і падав у неї.

Бунт—во імя людини.

Се во імя Пафнутія, во імя жінки і тещі, во імя писаря і всіх тих, їм же єсть імя тьма тем?..

Ні!

Бунт—во імя тих славних і великих, які вели й ведуть людей до кращої долі.

Але хіба та краща доля не омана, хіба то не золотий туман, в яким роззявляє пащу та ж сама безодня—смерть, смерть кожної окремої людини, смерть народів і націй, смерть усього людського роду?

Во імя ж чого бунтувати?..

Де воно, те імя?..

— О, Боже!—стогнав о. Сергій,—дай мені віру, або знищ мене, зовсім, без сліду!..

І він ждав сього чуда, але його не було, і він почував себе нікчемним і безсилим, усім світом забутим, і нікому було пожаліти його.

— Молитвами святих отець наших...—чує він за дверима голос послушника Олексія і, мов прокидаючись з важкого сну, говорить:

— Увійходь!

Увійшов Олексій і поздоровкав ся.

— Ось вам, що загадували,—сказав він, пере-

даючи о. Серою пляшку з клеймом монополії.— А тут вам єсть відкритка. Коли хочете, то прочитайте зараз, а я потім покажу о. ігуменові й принесу її до вас.

Олексій тільки що вернув ся з почти й не встиг показати листів ігуменові.

— Давай.

О. Сергій взяв відкритку. Вона була від о. Аркадія. Підійшовши до вікна, о. Сергій прочитав:

„Пишу вам, любий мій союзнику, з станції Вовтузівки. Іду до-дому. Без дозволу. Нехай робить, що хоче. Позбирайте в монастирі мої манатки, звяжіть у вузлик. Коли їхатимете до-дому, або при якій нагоді, перешліть їх мені. Бо я до монастиря не вернусь. Годі!.. А не буде случая, то спаліть їх, щоб і духу мого не було у тій берлозі чернечій! Ваш А. Завадовський“.

О. Сергій прочитав відкритку і вернув її Олексієви. Той пішов з хати.

— Он як роблять сильні й сміливі!—у голос сказав сам собі о. Сергій, безсило знов сідаючи на ліжко.

„Він не побояв ся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?.. Я навіки пропаша людина. *Vae victis!*.. Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм міста на сїм світі!.. Смерть їм“!..

Vae victis!..

Сі слова невідступно стояли в голові о. Сергія, і йому уявлялась картина, яку він десь бачив, як смерть, верхи на вороному коні, простягнувши перед себе руку, повагом їде вночі по полю боротьби людської і все умірає перед нею й навкруги неї.

— *Vae victis!*.. Аз єсм владика землі й піднебесної і я кажу вам: *vae victis!*.. Смерть вам!..

О. Сергій встав з ліжка. Стогнувши від болю тіла й душі, він почав ходити по келії.

Зовсім стемніло, але він не світив світла. У п'ятьмі краще. Він одкупорив принесену Олексієм пляшку і, через який час підходячи до столу, пив з неї нахильці.

Він ходив по келїї, і в думці його стояли єдині й непорушні слова: *vae victis!*.. Він сам, нікчемний воропанівський ієрей Сергій Вишинський, і єсть той *victis*, і йому—смерть! Рано чи пізно, але смерть.

І він дивився у темний куток, де був забитий дебелий гвіздок, і чув на своєму болючому тілі ремінний пояс, а ноги його, стукаючи при ході чобітьми по підлозі, мов вимовляли:

— Он-там! Он-там!

„Ні, не буде сього. Се жахливість перед життям, се легкодухість. А я нікого не боявся ні тут, ні вище“!..—упевняв себе о. Сергій і несподівано для себе заспівав пісню, яку він так любив співати колись в семинарії:

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Тай по крутій горі,
Ой не дивуйтесь, злії вороженьки,
Тай пригодонці моїй...

У його колись був путящий голос—тенор, і він добре співав, але тепер йому співати було важко, і він скоро кинув пісню, знов підійшов до столу, припав вустами до горла пляшки й потім з рештою горілки шпурнув її до дверей. Вона брязнула й розлетілась на скалки, а по хаті пішов горілчаній дух.

О. Сергія хитало, але він усе ходив по хаті, натикаючись то на стіл, то на стільці, а в голові йшла своя робота: там ворушився невиспущий черв'як і точив йому мозок. І хтось невідомий, але близький, нашіптував йому в уші усе одно слово: „смерть!.. смерть!.. смерть“!..

— Сухоребриця!.. Ха-ха-ха!... — зареготався

о. Сергій, пригадавши бурсацький анекдот, де оратор-піп узиває смерть сухоребрицею.

„Смерть!.. смерть!..“ ще з більшою упевненістю згучало в його мозку.

— Смерть?.. А хоч би й смерть!.. А хоч би й смерть!..—говорив о. Сергій, мацаючи гвіздка в кутку.

— А, ти тут!.. Ти дожидаєш ся?.. Добре. А чи ти ж видержиш?..

Він повис на йому на руках. Гвіздок тільки злегка подав ся.

— Добре... Молодчина!..

Він пустив руки і знов виразно почув на своєму тілі пояс, зняв його з себе й озирнув ся, мов боючись, щоб ніхто не побачив, що він робить.

Але у хаті було зовсім темно і тільки через вікно у мряці було видно монастирський лихтар. Його світ ледві пробивав ся крізь тмяну завісу.

О. Сергій одвернув ся од вікна в самий куток...

„Смерть!.. смерть“!..

„Нема на світі нічого страшнішого над смерть,—думав він,—і немає нічого найзвичайнішого: всі люде умірають, мільони мільонів... і будуть умірати“.

„Смерть!.. смерть“!..

Олексій ніс листа о. Сергію й посміював ся, що ігумен вичеркнув йому слова: „у тій берлозі чернечій“. Не знає, що о. Сергій уже прочитав того листа!

У снігах він проказав своє звичайне вітання, але відповіді не почув „Мабуть, уже заснув, сердега, в самотині“—подумав він. Тоді він постукав у двері, але о. Сергій знов не обізвав ся.

Олексій відчинив двері й увійшов в келію.

Горілчаний дух забив йому дихання.

„Еге, добре випито, тому й не озиваєть ся“.
Олексій черкнув сірничка.

Світ осяяв кімнату, але в їй нікого не було, тільки по підлозі блищали склянки від пляшки. Сірник догорів і погас. Олексій черкнув другого, озирнув ся навкруги і, скрикнувши—ай... кинув ся геть з хати.

За його спиною, у кутку, притулившись до стінки й якимось незвичайно підігнувши коліна й опустивши руки, стояв о. Сергій.

Очі його були широко розплющені, а рот роззявлений. Мов він побачив щось надзвичайно страшне, посунувсь до стіни, присів і омертвів з жаху.

. 1904.

Н а в о л ю .

Оповідання.

I.

Подих осіннього вітру, вільний і невпинний, ішов із широкого степу, з-за далекого, похмурого бору з неомірної далечи світу.

Він ішов невпинний і величний.

І ніс він з собою пахощі широкого степу, сум похмурого бору й непереможну силу того вільного синього моря, що обгортає собою землю.

Здавалось, що вітер не дув, не віяв, а справді йшов—невпинно і владно, і кликав за собою все, мимо чого проходив, в інший незнаний край. Він кликав на простір, закликав на волю, на святу, нічим необмежену волю.

Він кликав за собою усіх і все.

Але будинки міста, над якими він проходив, були глухі й німі. Вони не чули того заклику. Тільки дерева молодого мійського скверу чули його і кожною своєю віткою, кожним чутливим листом поривались за ним.

Та дарма.

То було тільки поривання.

І він проходив над стурбованим сквером, бив ся у велику німу камяницю, що стояла біля скверу, і йшов далі, на волю.

Вітер був західний. Дерева скверу нахилились за ним і тріпали своїми тонкими вітами. Вони тихо шуміли. А з неба на їх дивив ся блі-

дий молодик, що вийшов на воздушне погуляння загодя, до заходу сонця. Воно ж, те сонце, недавно ще таке палке й блискуче, тепер сумно догорало в червоно-сизих хмарах, надаючи усій природі зловістного тону й обсіпаючи останнім сяєвом і місто, й білу, огорожену високим дощатим барканом камяницю.

Те сяєво, у купі з вітром, вривалось у саму камяницю крізь одчинені загратовані вікна. І з ними туди доносився і шум, і пахощі молодого тополевого листу і непереможний, владний заклик: „на волю, на волю!“...

Вітер аж свистів у ґратах.

В однім із вікон тюрми, бо то була вона, саме проти скверу, виднілось обличчя молодого невольника. Смугляве й бліде, воно було отемрене шпалкою чорного волосся. Міцні його руки, в товстими, цупкими пальцями, вчепились за ґрати.

Він дивився на місто, на сквер і на високу самотню тополю, що стояла, гайдаючи гнучкою вершиною, недалеко од замкової брами, де було чути ходу вартового. Він дививсь на хмари, на вечірнє сонце, і на його блідім обличчі грали останні одсвіти сумного сяєва.

А хмари на заході непомітно краялись на довгі фантастичні пелени, і краї тих пелен зловістно грали і жевріли жаром в той час, як середина їх робилась усе темнішою й темнішою.

Коли б можна було ближше придивитись до обличчя невольника, то стало б видно, що він зовсім не вдивлявся ні в ті червонокраї хмари, ні в одсвіти схованого в їх сонця. Очі його блукали поза межами тюремного двору, але вся його увага була тут, біля сеї камяниці.

Він, не озираючись, прислухався до самого найтихшого шарудіння в своїй камері, до кожного слова своїх соузників. Кожен найнепомітніший

тріск примушував його здригатись, немов хто об-
сипав йому спину гарячим приском. Але він не
обертав ся назад.

Він повинен був стояти коло вікна.

Часом до його підходив товариш. Клав на
його плече руку, заступав своїм тілом останню ча-
стину вікна й питав:

— Ну що, як?..

— Нічого—одмовляв він.— А там як?..

— Гаразд.

І вони замовкали.

Не треба було багато казати: розуміли все з
одного слова. І коли їх очі, мов проти волі, спи-
нялись на вартовім, що стояв коло брами, і яку
хвилину потай стежили за ним, вони зараз же,
мов чого злякавшись, зводили їх геть кудись по-
за баркан.

Вони ждали. Ждали чогось бажаного і стра-
шного, при спогаді про що міцнійше билось у
грудях серце й спірало дихання.

II.

В тюремній камері № 18 було пять чоловік.
Їх було взято в тюрму не за однакові вчинки, але
в будучині усім увижались довгі роки неволі. Де-
які з їх були відомі злочинці.

Головою їх був Бетман, великий і товстий
чорнявий чоловік, з круглою широкою головою,
рідкою кучерявою бородою і з вузько прорізани-
ми очима. Він уславив ся надзвичайними хитро-
щами і обміркованістю своїх учинків. За свого жит-
тя він стільки убив і пограбував людей, що його
злочинств було б досить, щоб поділити на всіх
пять його союзників. Але він зовсім не чув у се-
бе на душі ні ваги своїх учинків, анї якого з їх
задоволення. І був він лїнівий і до всього байдужий. І фігурою нагадував годованого ченця.

У камері його звали игуменом.

Він багато їв, багато пив і спав. Навпаки всім другим невольникам він був неохайний і брудний. Умивався не що-дня, а волосся зовсім не розчісував. До товаришів був незлий, але якось не звертав на їх уваги. Він жив сам у собі і, хоч здавав ся ледащим і спокійним, але завжди про щось думав.

Які у його були думи,—про те він знав сам.

Другий звав ся Вовком, і справді був схожий на вовка. Його худе і бліде довгасте обличчя кінчалось внизу довгим зубатим ротом, а в горі—вузьким і низьким лобом. З під рудих рідких брів блищали карі, рухливі, з недобрим блиском, очі. Він був широкий у плечах і трохи згорблений, рухливий і нервовий. Мав тонкі покривлені ноги і довгі жилаві руки, що, мов клешні у рака, були надзвичайно цупкі й міцні і якось немов закруглялись на переді.

Вся його постать виявляла жорстоку й немилосердну вдачу.

Третій був Повзун. Він був невеличкого зросту, але мав повне, чисте обличчя, гарну, дуже довгу русяву бороду і пригадував собою старовіра. Всі його рухи були зручні й лагідні. І вся його постать була мов звязана в тугий вузлик.

Його легко можна було вважати за крамаря, але се був завзятий коновод.

Він, мов кішка, упинав ся в спину краденої коняки, прилипав до неї мов крапля розтопленого воску до старої церковної книги, і не було сили, яка могла його звідти зірвати. Він летів, як вітер, і його ніколи не наздогоняли.

Піймав ся він випадково і удавав себе перед начальством безневинного.

На його душі теж лежала вага людської крові і сліз, але й він її не чув. Він був веселий і

лукавий. З його був чудовий оповідач про всякі злодійські події й пригоди.

Четвертий був чорнявий похмурий чоловіяга з вугластими плечима, низьким лобом, широкими міцними щелепами, задраним догори носом і глибоко, немов у ямах, посадженими під насупленими бровами очима. Він сидів за те, що в сварці схопив камінюку, що сидів на їй у підпильї кумпанії, і на місці положив нею за якусь образу свого кума.

Він завжди був насуплений і мовчав. У його на селі зосталась сімя. Жінка иноді приходила до його з найменшою дитиною, ще немовлятком, приносила йому їжу і завжди тяжко і довго плакала. Потім того, всю ніч, коли засипали його товариші по камері, він теж потай плакав.

Призвище його було Сидорченко.

Наймолодший був Крамарчук, отой що стояв коло вікна. Його винуватили в тім, що він отруїв дівчину. Приміти склалась для його так фатально, що всі селяне були певні, що він у тому винен.

Але він був невинний.

Всі вони жили вкупі кілька місяців і добре зжились, і всі умовились утекти. Плян виробили Бетман і Повзун. Було кілька проектів, але вони були відкинуті геть, як непідхожі. Останній плян поклали здійснити.

І тепер усі вони, кожен по своєму марили про ту, найдорожчу за все кожній живій істоті волю. Всі вони були певні, що їх засудять на каторгу, і та каторга вставала в їх уяві, як щось непомірно важке й страшне, що випе з їх кров, виїсть все їх нутро, мов павук муху, і заморозить холодом далекого страшного Сібіру...

Про все се говорив їм Бетман, коли підмовляв утікати.

Коли так, то краще смерть!..

А воля так близько, он там, за тією огоро-

жею, отам у тім сквері, отам за містом, в широкім полі. І всім їм малювалась та воля ясною і звабливою, а каторга страшною і темною, мов ніч, мов могила.

Поклали утікти.

Всі до одного. Що буде, те буде.

Але як утікти?

І тут прийшли на поміч Бетман і Повзун.

III.

Вони довго радились проміж себе пошепки.

Розходились і знов зіходились, і все думали й думали.

Бетман лягав на піл горілиць, зводив до гори свої товсті коліна, підкладав під голову ліву руку, прищулював очі і, здавалось, замірав. Коли б він не зітхав і не перекладав коли не коли праву руку, то можна було б думати, що він спить.

А Повзун сів на край полу, увесь мов збирався в грудочку, завязував ся у вузлик і теж замірав у тій позі. Він тільки все гладив і гладив свою викохану бороду. Спершу гладить спереду: раз проведе по їй пальцями згори до низу, вдруге, втретє. Потім рука пересовуєть ся трохи праворуч і теж веде: раз, вдруге, втретє... Дійде до краю, переходить на лівий бік і знов теж саме: раз, два, три—веде він рукою, намагаючи пучками найдовші волосинки і наприкінці трохи задержуючи їх.

Дійде до краю лівої частини і знов переходить на середину.

І так сидить годину.

Потім піде до вікна, стане біля його, рука знов береть ся до бороди, а очі стають глибокі-глибокі й нерухомі. Але він нічого не бачить поперед себе. Він увесь, уся його душа, потопає в

одній думці: як знайти ту стежку, ту щілину, що вивела б їх на волю?..

А Вовк ходить без перестанку з кутка в куток по камері, мов дикий звір по клітці, і крутить і гризе свої коротенькі руді вуси і теж про щось думає. Але він нічого не може видумати...

І він з пересердя плює на долівку і знов ходить і ходить.

Сидорченко сидить мовчки там, де доведеться йому сісти. Він теж про щось думає. Тільки не про те, як утікти з сеї хурдиги. Він певен, що утікти не можна. Такі товсті мури, такі міцні двері і такі сторожки доглядачі!..

Що буде, тому не минути. Він винен. Він убив. Страшенно розгнівав ся на кума, раптом схопив камінюку і з усієї сили, так само як колись у лісі, будши малим хлопцем, він убив з одного разу гадюку,—тепер убив кума.

Еге, він винен, він лиходій. Його будуть карати.

Але сі люде кажуть, що треба тікати...

Коли треба, то й він утече. Хоч йому й не хочеть ся. Бо куди він подінеть ся?

Далі повітового міста він ніде не був. Він мов куц той приріс до своєї землі... І вся отся утечка йому малювала ся мов у тумані, мов то не він Петро Сидорченко, буде тікати, а хтось другий. Йому нікуди тікати: тут у Майбородці, він народив ся й виріс. Там його сімья... Йому нікуди більше тікати.

А Крамарчук теж свої думки має.

Утікти, бо засудять... Так усе негарно складо ся, що навіть Бетман, що пів віку прожив по тюрмах і знає закони не гірше від аблаката, і той сказав: „школа... пропадеш!..“ І додав: „не журись, не ти один підеш безневинно до Сібіру, — чимало уже є вас там таких, чимало й ще прибуде!“

І засміяв ся. Гидко засміяв ся.

Що йому той Сибір, йому пропащій голові,— коли він без вагання розбивав, як сам розказував, шворінем, мов молоді гарбузи, голівки дітям, йому, що уже давно й перелічити не може всіх занепащених його руками душ. Але йому, Денисови, що ніколи за все життя своє не зробив нікому злого, йому взяти на себе сю несподівану вагу, йому йти до Сибіру?.. Та за що ж, Боже, за що така кара?!

І він бачив убитих горем батька і матір, чесних і на все село шановних людей, бачив весь свій рід і добре розумів те обурення, що обгорнуло всіх їх, коли довідались, що він, Денис Крамарчук—лиходій.

Лиходій...

За те тільки лиходій, що ота базталанна Пріська закохалась у нїм слїпо, безтямно. Що він, жалїючи її, сам добре не розумїючи її бажань, ходив на вечериці і ночував з нею...

Та він же їй нічого не обїцав.

Та він же сам може так само безтямно кохався у тїй гордїй Маринї.

Хїба він винен у тїм?.. Хто ж мїг сподїватись, що воно так станеть ся? Коли вона Пріська, прохала його купити у мїстї мишаку, хїба він знав, нащо він їй — той мишак?..

Так, він купив того мишаку. Він не зрїкаєть ся... Він дав його Прісцї й собі трохи зоставив... Нащо зоставив,—він і сам добре не знає. Йому здало ся цікаво мати у себе отруту... Якась дитяча примха штовхнула його на се. І потїм він чує, що Пріська отруїлась. Не мишей потруїла, як казала йому, а себе отруїла... Він перед тим признавсь, що не любить її, і ніколи не любив. А вона сказала, що як не буде за ним замужем, то нї за кого не піде.

— Підеш!..

— Не піду! Памятатимеш мене.

І тоді йому здалось, що вона намислила щось недобре.

Так і сталось.

Загуло все село, що Пріська Мазуренкова отруїлась і, умираючи, виказала, що не сама вона отруїлась, а отруїв її Денис. Зробили у його трус і найшли мишак. Справились у містечку в крамниці,—він купував мишак.

Та він і сам не відмовляв ся, що дав мишаку Прісці...

І ось тепер тюрма. Гидка, страшна тюрма. А там суд і Сібір. Краще б умерти. Зараз отут умерти. Боже, які несправедливі люде, які вони злі. Як усі визвірились тоді на його,—раді були б, здаєть ся, розірвати його на шматки!..

Але він невинний. І він один тільки знає те. Знала ще Пріська, та її нема.

Се її помста.

Може й не помста.

Вона сказала: „Денис укоротив мені життя“— і вмерла.

Воно правда: Денис прилучив ся до її нещастя.

Але чим він винен?..

А люде того не розуміють і не схотять зрозуміти.

Тікати... Тікати кудись звідси!..

Але се було нелегко. Добре стерегли їх доглядачі й міцні острожні стіни. Тільки хитрощами і можна було б визволитись. Та що вигадеш, запертий у чотирьох стінах, не маючи ні ножа, ні гвіздка, ані якого струменту? Єсть тільки голова ў невольника... І думає він. Думає день, думає ніч, думає тиждень, місяць,—і нічого путящого не видумає.

А воля так близько: он там, за тією огорожею!.. Там, по селах і городах, усе живе, усе во-

рушить ся. Там, мов веселка колірами, грає усіми звабами жите. Там є де розійтись вільному і смілому чоловікові!..

А тут?..

IV.

Помалу плян визволення утворив ся.

Всі подробиці його були обмірковані й зважені.

Бетман і Повзун довго радились, поки дійшли до згоди. Але вони зразу не виявили свого пляну. Спершу вони довірили його Вовкови. Вовк згодив ся. Вже наприкінці дещо було довірене Сидорченкови і Крамарчукови. Але про подробиці мовчали.

То була таємниця трьох чоловік, що вже були у бубальцях. Вони одні розуміли, на що зважились і на які небезпечности самі йшли і вели других. Їм ніщо не здавалось страшне і нічого не було шкода. Волі!.. Волі... однієї тільки волі!.. Кращого за неї нічого немає на світі.

Сьогодні все уже було доведено до краю. Тільки щасливий мент—і вилетять з тісної, темної клітки на волю вільні птахи.

Крамарчук стояв коло вікна на сторожі. Ще кілька годин і буде... буде щось страшне, але бажане... Страшне... але звабливе.

Починало смеркати. Крамарчук дивив ся на браму. Він чогось ждав. Він бояв ся когось проминути, не вглядіти. Підійшов Вовк і вони почали стежити вдвох. У камері все затихло.

Там теж прислухались.

Слухали, що дієть ся в тім поверсі замку, що був під ними. Для Бетмана і Повзуна тепер там було все. І вони пронизували думками поміст під собою. Вони бачили в тім поверсі все, мов воно діялось перед їх очима. Всі їх думки були скупчені на тому чоловікові, що був там.

Він збираєть ся йти... Брязнули ключі від

скриньки. Стукнув об поміст скинутий чобіт. Тупотять і риплять нові чоботи. Тихо... Се він причісує голову. Мастять волоссе й причісує... Закручує вуси перед дзеркалом... Іде до дверей. Чимсь стукнув там. Мабуть по воду...

Іди!.. іди!.. Скорійше виходи!..

І він вийшов.

— Дивіть ся пильнійше, куди піде... шепотить Повзун.

І кожне його слово мов упиваєть ся в мозок Вовка й Крамарчука.

Вони дивлять ся.

Вони не дихають, і вся їх істота обертаєть ся в зір.

— Іде... іде...

Так, вони не помиляють ся: він іде до брами удвох з Басанькою.

Дозорчий одмикає браму.

Брязчать ключі, гремить засов... Риплять двері й вони зникають за брамою.

Їх нема.

— Тепер—пошепки, мов боючись, що його почувють і стіни, каже, ставши посеред камери і піднявши в гору правицю, Бетман,—тепер настав час: або волі добути, або й голови збути!.. Тихше... Щоб ніщо не хруснуло, не тріснуло. Я стану слухати коло дверей, Крамарчук—до вікна... Сидорченко спустить вас—кивнув він головою до Повзуна й Вовка.—Дивіть ся, щоб усе живо й гаразд зробили. Тоді дасте знати... Спускайтесь!..

V.

Щось тихо зашаруділо. Обвалив ся шматок глини і стукнув об поміст.

Коли Крамарчук озирнув ся назад, Повзуна й Вовка уже не було в камері. Тільки на грубі

в вечірній сутіні чорніла велика дїрка, а біля неї виднілась широка Петрова спина.

Денис знав, що Бетман і Повзун наважились тїкати через світлицю тюремних доглядачів, що була саме під їх камерою. Кільки тижнів вибирались цеглина за цеглиною в тій грубі, що була у їх камері, і в тій, що була в світлиці доглядачів, саме під їх грубою. Та дїрка, що тепер виразно чорніє на білім боці груби, штучно що-разу заліплювалась папером і жованим хлібом і притиралась крейдою.

Папір добували буцім для того, щоб писати апеляцію в справі Повзуна.

Доглядачі нічого того не помічали.

Тепер хід у нижший поверх зроблено. Серед ночі виберуть ся на двір, переберуть ся через огорожу і тоді... тоді будуть на волі.

Тільки-б не повернув ся рано до-дому він, той доглядач. Але він не вернеть ся. У його на другім кінці міста—полюбовниця. Він сеї ночі не черговий і тому прийде тільки перед світом. Вільного часу досить. Повзун і Вовк скоро упорують ся. Їм сказано все, що треба робити.

І вони роблять своє діло.

Тихо, мов коти, спустились вони в спідню грубу... Тихо виняли кільки цеглин з боку груби... Так тихо, що можно було подумати, що то шарудять під помостом миші. Вийшли з груби... Повзун навспиньки підійшов до дверей: чи замкнені?.. Замкнені. То й добре...

— Шукай ножа,—шепоче він Вовкови.

Найшли ножа, одного й другого.

— Чи немає де верьовки?

Шукають... Нема.

— Треба зробити з рядна та ковдри.

Беруть ковдру, здіймають з ліжка ряденце, крають їх на широкі пасма і звязують краями. Стягають вузли.

- Добре—шепоче Вовк.
— Тепер треба клинів роздобути. Шукай цурок...
Шукають цурок.
— Нема нічого,—каже Вовк.
— Чорт-має... Бери дошку з ліжка.
Взяли дошку. Ріжуть її потиху ножами на частини, колять на цурки й загострюють кінці.
Єсть клини!..
— Тепер гака треба...
Шукають гака.—Немає.
Шукають якої штаби залізної.—Немає.
— Єсть,—каже Повзун.—Іди сюди.
Підходять до ліжка. Тихо виламують удвох середню ніжку з залізної кровати. Кровать гремить.
— Тихше, сатано!..—шипить на Вовка Повзун.
— То ти сам садонув!—огризаєть ся той.
— Сам!.. Як так смикатимеш, то нас тут мов курей на сїдалі заберуть...
— Не заберуть.
— Цить... Хтось іде.
Вони притихають. За дверьми в коридорі чути чийсь ходу. Підходить ближше...
Чи не вернув ся він?..
Іде рівно, спокійно...
Ось уже біля дверей...
Бере за клямку, міцно смікає двері...
Очі Вовка і Повзуна в тій хвилі засвічують ся, мов у вовків. Рука Вовкова міцно стискає залізну ніжку, а Повзунова ножа...
— Замкнено. Знов чортяка понесла кудись!..— чути за дверима голос доглядача Труби.
Він незадоволено кашляє, плює й відходить геть, міцно стукаючи важкими чобітьми.
Пішов.
— Туди й дорога—к чортовій матери!..—шипить Повзун.—Давай зігнемо залізняка.
Підкладають її на половину під важку шахву, що стоїть у кутку; приступають ногами й

силкують ся зігнути. Шахва скрипить і тріщить зісподу. Вони підмоцують ганчірку до дерева, напружують ся з усеї сили й потроху згинають штабу в гак.

Єсть і гак.

Тепер тільки діждатись півночи, коли все по-сне в тюрмі й дріматимуть коло брами сторожі і тоді—гайда!

Але ще буде провірка арештантів. Буде ходити доглядач і заглядати крізь віконце у дверях,—що роблять по своїх клітках підборкані птахи.

Щось стукає на горі.

То дає знак Бетман, щоб підніматись на верх.

Дві людські постати ще хвилину маячать у млі вечірового присмерку і зникають у чорній пельці білої груби. І знов у хаті стає тихо, як було. І коли-б не та чорна пляма на грубі та не скудовчене ліжко, то було-б усе так, як було ранійше, коли господарь кімнати виряжав ся на любе витанне до своєї коханки.

VI.

Тюремний доглядач Іван Вовкотеча рівно о півночи повертав з Вюнища, де жила молода вдова Катерина Нечаїха, до тюрми.

Він ішов сердитий і незадоволений. Так йому хотілось пороскошувати сю ніч, і не пощастило. Він посварив ся з Катериною. Якось так склалось. Мабуть той вітер, що дув цілий день і ще тепер гаразд не притих, навіяв недобрих думок у Катрину душу: ні одним добрим словом сьогодні вона не одгукнулась до його. Він спершу хотів був прилеститись до неї, почав був жартувати, але вона дошкульно ударила його по руці і аж скрикнула:

— Геть! Не вязни до мене!..

Він подумав: що то за знак? Чи, бува, не перебіг йому хто шляху до Катриної хати? Перебірав у своїй думці усіх кавалерів і тільки й міг подумати на поліцейського Стрюка. Колись він добре помітив, якими ласими очима дивилась на Стрюка Катерина, як він проходив проз її хату по Юнищу у білім кителі з шаблюкою при боці... „Се вона знюхалась з Стрюком“,—поклав він у думці.—„Ну, я йому поперебиваю циби!“

Він ще який час посидів мовчки біля столу, тоді встав і промовив:

— Ну, то що-ж, коли наше не в лад, то ми й назад. Бувайте здорові з тим, кого ждете... поки в його цілі ноги й голова!..—не зміг він не додати.

І Вовкотеча гепнув дверьми, садонув у сїнях ногою в діжку й пішов до тюрми.

— Чорт з тобою!—бубонів він. Сама закликати-меш вдруге.

Він ішов по довгій мертвій вулиці, зарослій травою й бурьяном. Було тихо і тільки дерева в садах шуміли своїми верхами. Небо було чорне. Молодий місяць давно вже зайшов і воно все повилось хмарами. І ніч стояла така темна, як на той час була темна й душа Вовкотечі.

Він був дуже злий, і коли з одного двору загавкала на його собака, то він підняв з дороги камінюку і з серцем шпурнув нею у той бік, де вона гавкала. Камінюка ударила в ворота і собака аж заскиглила в дворі від злості й почала гризти зубами ворота, брязкаючи залізним ланцюгом.

— З цепу спускають, подлецї!.. Боятъ ся злодїїв, чортові пічкурники!.. промовив Викотеча, радий на кім-небудь зігнати своє серце.

Коли він підходив до тюрми, то роздратуване його ще не вгамувалось, але він почував якусь слабість у ногах. Хотілось скорійше дійти до ліжка і, не роздягаючись навіть, кинутись на його.

Він підійшов до брами й тихо двічі стукнув рукою в неї.

— Хто там?—озвав ся вартовий.

— Свої,—тихо відповів йому Вовкотеча і стукнув ще двічі так само в браму.

Так було у їх умовлено, щоб по тім знаку пускати своїх уночі, не роблячи галасу. Бо начальством було заборонено кого впускати або випускати з двору, як тільки смеркне. Але не можна було обійтись без того, щоб нікого не впускати й не випускати. І робили се потай.

Брама тихо відчинилась і Вовкотеча увійшов у двір.

— Чом так рано?—запитав його товариш.

Та так, чогось голова болить,—збрехав Вовкотеча.—А Басанько вернув ся?

— Ні, ще не має.

— Ну, я піду.

— Іди.

Вовкотеча глянув на тюрму, позіхнув і пішов тихо до своєї квартири.

В ту-ж хвилию у вікні над нею промайнуло щось біле і зникло.

Він не звернув на се уваги й пішов у будинок. Злість стискала його серце. Хотіло ся лаятись, або ламати що-небудь. Хотіло ся знов вернутись до Катерини. Але ні, не діжде вона того! Він провчить її. Сама буде блукати побіля тюрми, щоб зустріти його.

Вовкотеча прийшов до своїх дверей, одімкнув нутрянний замок у їх і увійшов у кімнату.

VII.

Біла пляма, що промайнула у вікні над кімнатою Вовкотечі, було обличче Крамарчукове. Він постеріг, що то несподівано вернув ся до дому Вовкотеча і зараз пошешки промовив товаришам:

— Вовкотеча вернув ся!..

— Спускай ся всі вниз!..—скомандував Бетман.

І, мов звіри в нору, один по однім пурнули в грубу всі пять чоловік-союзників і спустились по верьовці у спідній поверх. Камера спустіла. Вітер тепер вільно віяв крізь одчинене вікно і ходив по хаті. Все затихло. Тільки в місті завив десь сумно пес.

— До дверей!—командував внизу Бетман.

І всі стали до дверей,—не знаючи добре, що вони робитимуть. Ні, Бетман, Повзун і Вовк добре те знають. Бетман щільно притиснув ся спиною до стіни біля самих дверей з одного боку, Вовк так саме—з другого, Повзун став трохи отсторонь, увесь на поготові.

Крамарчук і Сидорченко не знали, що робить і стали теж біля других. Їм здавалось, що всі лагодяться, як тільки одчинять ся двері—тікати. І вони налагодились, як тільки Вовкотеча відчинить двері, прожогом кинутись за другими з хати.

В хаті було темно. В вікна крізь ґрати мутними очима зазірала похмура ніч.

— Дивіть ся, щоб—тихо... Щоб не стукнути... і всі гуртом,—шепоче Бетман.

Ніхто йому не відповідає. Всі мов заніміли. В коридорі чути ходу. То іде він...

— Тс!..—шипить Бетман.

Ось він підійшов... Брязнув у замку ключ. Повернув ся раз... вдруге... Двері відчинились і в їх освітленій рямі вималювалася постать Вовкотечі.

Він увійшов хутко і хутко зачинив за собою двері,

Крамарчук і Сидорченко було похитнулись на місці, щоб кинутись до дверей, але зупинились. Стало знов темно.

Вовкотеча простяг перед собою руку і зробив один ступінь наперед, коли разом почув, що

щось хапає його за горло і раптом стискає так, що там хруснули кістки. Ту-ж міть його ухоплено за руки і за ноги і піднято з помосту.

Він не встиг зрозуміти, що з ним дієть ся, але з усієї сили пручаєть ся, хоче зірвати з свого горла кліщі, що обхопили його, та дарма... Борікаєть ся руками й ногами, але нічого не вдіє: страшна вага повисла на їх... Він хоче дихнути,—нічим. Світляні кола пішли йому в очах... Молотки забили у висках... Груді розривають ся... Все тіло його здригаєть ся... раз... у друге... Він увесбєть ся в корчах і падає в якусь чорну безодню...

— Мотузка!..—тихо і спокійно, мов мати коло приспаної тільки-що дитини, каже з перегодом Бетман.

Повзун кладе на поміст з своїх рук ноги, що ще тремтять і здригають ся, й добуває з кишені мотузок.

— На!

— Кладіть до долу... Сюди...

Тихо, мов важко хворого, кладуть Вовкотечу на поміст і Бетман хутко двічі обмотує мотузком йому шию, міцно стягає кінці і зав'язує вузлом. Вовк і Повзун схиляють ся до трупу, обшукують кишені і стягають з теплої руки срібну каблучку,—подарунок чорнобрової коханки, вдови Катерини...

— Капут,—каже Бетман, переступаючи через тіло на середину кімнати.

Тільки тепер Сидорченко й Крамарчук зрозуміли, що сталось. Вони обидва тремтіли, мов у пропасниці, але їм ніколи міркувати; уже Бетман одчиняє в коридор двері. Вони раді світу і раптом вилітають за ним з темної кімнати, штовхаючи його в спину.

— Тих... ше, чортяки!..—опікає їх словом і поглядом Бетман.

Очі його блищать. Він страшний, мов у нїм

сидить диявол. Наче й волоссе на нїм настовбурчилось.

— Сюди!..

І пять чоловіка, мов тїни, проходять по мовчазнім коридорі до виходних дверей і зникають за ними. В коридорі і скрізь у замку тихо, мов у домовині, тільки в кінці його, за кімнатою доглядачів, сюрчить цвіркун та блищить на стїні сонна лампа.

VIII.

На дворі тихо. Спить велика камяниця з своїми жильцями. Дрімає біля брами вартовий, вслухаючись, як за огорожею тихо шумить листом молода тополя. Немов то прийшла до тюрми вночі сестра чи кохана якогось невольника і боїть ся підійти до самої брами, а стала осторонь і тихо викликає його з тієї страшної будівлі туди, де живуть вільні люде, туди, де й той невольник мав надїї на щастє, і де його зрадила доля.

У другім кінці двору теж стоїть вартовий. Ніч темна й холодна. Сонно дивить ся він на мертву тюрму, і очі йому самі собою склепляють ся...

А тим часом з заднього виходу безгучно проходять попід камяницею якісь людські постати.

Ідуть, мов тїни.

Повертають за камяницю...

Тепер хоч і розплющити очі, то вже не побачити їх.

І він знов розкриває очі... Все гаразд. Скрізь тихо. Спить подіравлена вікнами камяниця. І він знов склепляє очі.

А тїни вже підійшли до огорожі, підійшли в такім місці, звідкіля їх не видно ні од брами, ні з другого краю двора, де сидить другий вартовий.

— Поваун полїзе перший, повтикає клиннйа й зачепить гака,—тихо каже Бетман.—Тодї поде-

реть ся Вовк, за ним—я, за мною Крамарчук, а останній Петро. Тільки глядїть, щоб тихо.

І він стає біля огорожі. На його злазить—на плечі, а потім і на голову—Повзун, тягнучи за собою гака з двома привязаними до його верьовками з ковдри та ряденця Вовкотечі і втикає скрізь у щілини поміж дошками клиннїя. Він простягає руку, щоб достати верху огорожі, але вона ще далеко... Тоді, мов кішка, чипляєть ся він за клиннїя, що понастромлював, втикає вище себе другі... І ось він ухопивсь рукою за верхню перекладнну на огорожі. Вона вся набита великими гвіздками, що стоять на їй, мов зубки на граблях. Закидає гака на перекладину, піднімаєть ся на нїм на самий верх баркану. Перекидає один кінець верьовки за огорожу... Потім обмотує гвіздок верьовкою і помалу пригинає його... Пригинає другий... третій...

Тепер готово. Він злазить на верх огорожі, хвилину маячить там проти хмарного неба і зникає геть.

Він уже на волі.

Поки Повзун порав ся, другі стояли і стежили за кожним його рухом. Їх била нервова пропасниця: що, як він зірветь ся з огорожі?.. що, як стукне чим, або трісне що-небудь?.. Але все йде гаразд. Он уже його немає.

Тихо, держучись за верьовку, лізе по клинах, мов по драбині, Вовк. Ось він на верху... Зник і він.

— Тепер я,—каже Бетман і зручними рухами, не вважаючи на свою тушу, він лізе на огорожу.

І він уже вгорі.

І його немає.

Слідом за ним похопливо лізе Крамарчук. Він доліз до половини...

Сидорченко теж зараз полізе. Він уже ухопив гарячими, тремтячими руками за край верьовки.

Серце йому стукає у грудях, мов молоток... Він стежить за Крамарчуком. Один клин випав з-під ноги у його і він трохи не увірвав ся, але вдержав ся.

Крамарчук теж увесь дріжить; воля так близько... Ось і він ухопив ся за верх огорожі рукою і на неї дихнуло вільним холодним вітром...

Але саме у той мент щось раптом заторохтіло за барканом, гучно шморгнуло по огорожі і важко гепнуло на землю...

То увірвалась верьовка під вагою Бетмана.

— Хто там?.. Стій!..—хрипко, з просоння, кричить вартовий.

— Держи-и!..—чути голоси сторожів.

Вони біжать сюди. Але Крамарчук не може зупинитись. Він хутко дереть ся на верх огорожі. Його всього обгортає холодний вітер... Він уже перекинув одну ногу через огорожу, вирвавши з лятки гвіздком шматок мяса, як з тюремного двору моргнула до його блискавка, щось злегка стукнуло йому в висок і він, широко махнувши у вільнім повітрі руками, мов сполоханий птах крилами, полетів невідомо куди...

Він полинув на волю.

А Сидорченко з ляку так і застиг у пітьмі на місці, мов терновий кущ коло шляху.

Він ніколи не побачить волі.

1902.

Вода прибуває.

(Оповідання).

I.

Ми стояли над річкою. Коло нас на невеликому піскуватому острові, мальовничими купами стояли вози й повозки з мішками зерна й борошна. Коло їх вештались люде, а праворуч і ліворуч—шуміла вода.

Вона сі дні прибувала.

Непомітно підходила вона з півночі, несучи в собі велике напруження й силу. Зповерху її лоно було ясне й лагідне, тільки круглясті чорторії, що закручувались по її бистрині, давали знати про те, скільки енергії таїть ся в ній. Течія її прудко ринула по піскуватому дні, помежи низьких берегів, то разбиваючись на кілька рукавів, то знов сполучаючись в досить широку річку.

Вона йшла з далекої півночі на ясний південь.

Але люде, ще з давніх часів—за гетьманщини, а може й раніш—постерегли непереможність її бажання тепла і світу, за якими вона йшла на південь, і поклали, своїм звичаєм, взяти за се з неї чинш.

—„Коли ти така міцна, коли ти така енергічна й коли ти так бажаєш того тепла й світу, то дай нам, темним і кволим, хоч частку твоєї сили й енергії“—сказали вони. І підстерегли її мов Печеніги Святослава у тісному місці, саме поміж островів, межі лозами, і заступили дорогу.

— „Стій! роби на нас, а то не дамо тобі пропуску!..“— „Не буду я робити на вас!..“—одмовляє вона і напружуєть ся і піднімаєть ся вгору, на їх загату, реве мов роздратований звір, і прориваєть ся крізь заставу, рвучи і краючи об неї своє ясне, повне життя і сили, лоно...

А вони, оті хижі людці, раді, що счинили таке з нею, що розбили на частки її силу, поніставили на всіх її протоках нікчемних халуп, наладили по прудководолах деревяних іграшкових кол, і засіли, щоб брати з неї мито...

Нічого вони не візьмуть з неї. Бо вона рве загату, вертить ті коліщата, реве і пінить ся у справедливім роздратованні, а далі... далі знов зливаєть ся до купи, загоює всі свої рани і йде, міцна й блискуча, як і до тієї нікчемної хижацької залогі.

Вона йде своїм шляхом, а люде, раді, що украли у неї частку її сили, що передали тую силу через коліщата важким кам'яним жорнам, сидять над ним і день і ніч, запорошені борошном, і добувають собі з тієї крадіжки чужої сили шмат хліба.

Вода гордує ними і навіть не помічає їх. Але вони завсїгди чують її силу і гнів і сами дріжать, і тремтять їх халупини, дріжить уся хибка справа.

II.

Ми стояли на початку греблі. Ціла низка вод'яних млинів, мов поплавці на волоті, дугастою петлею перегачувала Сейм. Більш як два десятки вод'яних кол пінили наелектризовану криштальночисту його воду і прудко крутились, маючи своїми чорно-єдвабними боками в дощу перлових бризок.

Вода, блискуча й рухлива, як живе срібло,

зупинена кріпкою греблею, угамувала свій хід попереду неї і, краючись на десятки пасм, поти-ху підходила тими пасмами до самої греблі, йшла поуз неї і потім зустрівши проход, прудко ври-валась в лотоки.

По берегах Сейма скрізь вгору росли вітла-сті верби і купи лози. Далі за ними біліли хати, церкви славного колись міста Батурина. А ще да-лі, на ріжку гори, мріли руїни палацу останнього гетьмана України, Кирила Розумовського...

Сонце давно звернуло з півдня і вже набли-жалось до обрію, обливаючи рожевим сяєвом і млини, і Сейм, і Батурин, і руїни палацу. Вони, оті руїни, здавались золотими, мов нагадуючи про те, що багато золота і праці народньої змарновано на їх будівлю... -

— А вода все прибуває,— каже Максим, старий козак, з яким ми раніш познайомились в Бату-рині, а тепер зустрілись коло млинів і розбала-кались.—З-досвіта прибуло на три вершки. Ма-буть десь упали великі дощі... Тепер то людям дощу тільки подай,— саме в пору!...—додає він перегодом.

І ми знов замовкли, як мовчали кілька хви-лин і перед тим. Дивимось на воду, як вона прудко кидаєть ся в лотоки, ще прудчіш летить по лотоках і аж стрибає пінястою хвилею на чорні кола. Тут вона чиста й прозора, як сльоза, а ви-ще греблі стала вже зовсім рожева і на їй, мов искри, раз по-раз вилискують срібні скалки. Те-пер май і то безперестанно скидаєть ся дрібна мо-лода риба.

III.

Чудова картина і шум води мов зачаровують нас обох на якийсь час. Але думки снують ся далі в голові в Максима і він розігрітий поперед-ньою розмовою, починає далі:

— Я кажу дітям: дивіть ся, діти, живіть тісно та щільно, та обережно, то вас і лихо не візьме... Де далі, то все важче та тісніше стає людям жити. Ви й не помітите, як те лихо підійде. От і в писанії сказано: „прийдуть на вас глад і хлад, і тіснота, і не можна буде і ступня вільно ступити“. Як убережетеся, то гаразд буде, а житимите небережно, не дружно, то пропадете!... Лихо, як отсе вода, прибуває—хто його знає, відкіля...

І Максим дивить ся в гору по річці, мов сподіваючись, що вода сама скаже йому, відкіля вона йде і відкіля береть ся лихо.

Але вода нічого не каже і він прижмурює свої старечі очі й спотиху хитає головою.

— Я отсю тісноту ще тридцять літ назад бачив і казав, як воно буде. Так і стало ся,— говорить він, мов сам до себе.—Раніш, було, йдеш мимо панського двору, то пан і гукає: „Максиме Петровичу, Максиме Петровичу!... А зайдіть сюди... Здорові були!..“ Підійдеш:—„Здрастуйте й вам“.—„Чи ви вже знайшли де собі земельки, чи може б у мене виорали собі?... Дам я зерна, дам землі,—оріть собі дві десятини, мені—одну“. „Та я вже й так набрав ся, пане!“...—„То я накину по мірці зерна на десятину“... От і береш, було. Єсть над чим і робити, єсть з-за чого й клопотатись. А тепер ти прийдеш до пана, кланяєш ся: „Чи не дасте, пане, хоч десятинки земельки?“—„Ге, каже, уже Пилип та Кузьма забрали,—немає вільної“. Прохаєш, кланяєш ся: „та може ще яка хоч завалюща десятинка зостала ся... Будьте ласкаві“.—„Ну, каже, як виореш три десятини, засієш своїм зерном, скосиш і звезеш мені дві десятини, а собі одну, то бери!“... Оттаке то...

— Що ж, і берете?

— Беремо, бо нікуди подітись. Он Мурасиха—так тій оброби за десятину дві десятини, висій своє зерно, та ще і з своєї десятини звези копи

до неї в клуню, змолоти, віддай їй половину, третину соломи, та тоді вже забирай своє зерно та останні кулі та й їдь додому!.. Он як у нас!

— Невже правда?

— Авжеж що правда. Старий я, щоб брехати!.. — одмовляє з ледве помітною образою Максим, — стукає цїпком по греблі і дивить ся старими, але ще добре зрячими очима в далечинь по річці.

— Тут така петля, що вже й не вискочиш з неї,—каже з перегадом він.—Єсть у нас такі дурні,—думають, що як осе наїхали з губернії якісь паничі статисти чи-що, так буцїм нарізка буде... „І не думайте, кажу їм, і не сподівайтесь! Ніколи сього не буде. Хто собі ворог? Ніколи пани у панів не одберуть землі“. Та й землі то у наших панів зосталось тепер мало,—все в руках у козаків та в мужиків. Народу намножилось—от що, от де біда!.. Нікуди людям подїтись. „Се, кажу, коли б у государственному совіті, чи у государственному сенаті пани-господа зговорились: „дамо мужикам та козакам землю, яка єсть зайва, а нам нахай банк гроші виплатить“... Ото так. А то, кажу, ніколи в світі того не буде!..

— А от у нас там—каже, хвилину помовчавши, Максим,—єсть козак Йовпл Бузун... чули може?..

Максим глянув на мене і усміхнув ся: таке мов чудернацьке імя у того Бузуна!

— Так от Йовпл і гною сієї весни на поле не вивозив. Люде й купували у його, так ні: „не продам, каже; може нарізка буде,—свою земельку вигною“. — „Дурню, кажу, — хіба ж можна, щоб у одного чоловіка одібрати землю, а другому дати, ні-за-що, ні-про-що?... Тільки купити можна, по согласії... А так не можна ж“. А де хто віре. „Ні, кажу, не може того бути“.

IV.

Максим, здаєть ся, цілком певен, що того не може бути. Над сим питанням він, як видно, довго думав і, дійшовши до своєї думки, стоїть на їй твердо. Він навіть ніби трохи вихваляв ся нею. І тепер він насмішкувато дивив ся в далечинь, а на його старому, але вродливому ще й досі, обличчі грало вечірове сяєво сонця.

Я не хотїв з ним сперечатись. Все одно він зостав ся б при своєму.

— А-ну, господа, дайте дороги!—обернув ся до нас якийсь селянин, ведучи до греблі за вуздечку свою запряжену в навалену мішками повозку, конячку.—Но!...

Ми одходимо на край греблі.

— Но-но!.. Лякаєш ся!..—звертаєть ся він знов до своєї мишастої і проводить їй далі.

Максим дивить ся йому вслід, розглажує рукою сиві вуси й починає знов:

— Тільки й може мужикам допомогти банк. О, то добра штука!.. От і у нас, у Підтоках, купила казна тисячу десятин лісу й дала нам на виплатку... Зрубаємо, скільки по закону слід, і що-року заплатимо, скільки там упаде того викупу. Так на тридцять вісім літ... Отсе так добре. Всі ми на тім лісі поправились. Оббудували ся, обгородились... Хазяїнами стали. Хоч-би я... О, мене тепер і не пізнаєш!.. То жив у хижі—ні сісти тобі, ні лягти... Бідував увесь свій вік. А тепер, ге! така у мене хата, і коморя і винбарь, і клуня, що-ну!.. Перше—треба тобі ціпа, чи бича,—плати пятака. Треба пужална плати... От за цей ціпок—і за той плати. Треба було бідному чоловікові чи три, чи й пять копійок дати.

І Максим показує свій ціпок з ліщини і копірає його своїм товстим нігтем.

— Тепер!.. тепер у нас зовсім не те!.. От коли б скрізь, по всіх волостях, так зробили.

— А може й зроблять?

— Навряд, щоб зробили... Клопотати треба.

V.

Максим спинаєть ся підборіддем на цїпок і дивить ся на воду.

Вона зробила ся вже аж червона и понялась ледве помітним синім одблиском. По їй виразно, сталевими смугами, визначають ся стрижні, де вода бере напрям до лотоків, скидаєть ся проти сонця тисячами скалок срібнолуска сьогорічня молодь. На березі і на греблі, далі од нас, сидять рибалки, пильнуючи своїх поплавців. А над річкою скіглить і має рожевими крилами пара білих чайок. Далі на горі, мов у огні, червоніє Батурин.

Дивлюсь на його, і згадуєть ся мені його минуле, осяяне славою, залите кровю й повите пиллом забуття... Колись, незгірше ніж зараз, він палав у морі справжнього огню, коли зрадник Хвиль потай перевів до його через брід на Сеймі військо Меньшикова, коли було вибито всіх населенців Батурина, опріче Хвиля й його семі, коли якийсь безвісний дякон з підлітком-дочкою одбивав у Москалів потайний хід у фортеці і перший поруч з нею, поліг головою в йому; коли загинув Чечель і з ним увесь Батурин, а Мазепа за Десною витав Карла...

Сумна подія. Про неї тепер свідчать тільки окопи „Мазепиного городка“ та спомини старих батуринців. І сумне питання—„хто тому винен?“—прокидаєть ся десь глибоко в душі у мене, мов має крилами жалібниця-чайка.

— Світле місто Батурин, — каже, теж на його дивлючись, Максим.—Світле воно для панів, гарне!.. Тут не жити їм, а раювати: широко, просто-

ро!.. А мужикам — о, як тісно... От їздили вже з його в Томське й на Амур, та назад і повертались... Скрізь тісно, скрізь важко жити. Поки доїдеш—втратиш ся, а там з голими руками за землю приходиться братись. У кого було тисячі по дві, по три, ті добре посправлялись, а то... горе!.. Те саме що й тут. Нема свого—прийдеш до кого другого: „пусти, чоловіче добрий, хоч за харч робитиму!“...

— Та я так думаю, — знов каже, помовчавши, Максим,—що як у кого єсть три тисячі, то йому й тут добре буде. А бідному, тому скрізь скрутно. Скрізь стало важко, скрізь стало тісно людям жити... От же, кажу, що колиб тільки у державному совіті, чи у державному сенаті порішили господа-пани, щоб дати мужикам через банк землю, то ото б гарно було. Вони б за неї вторе виплатили їм!.. Та тільки ніколи сього не буде.

Максим безнадійно махає рукою. Довгий вік він прожив, багато бачив, багато виніс на власному хребті, щоб дурити себе марними надіями.

— А вода таки все прибуває,—кажу я, постерігши, що поки ми стояли на греблі, вона справді піднялась трохи.

— І вода прибуває, і горе людське прибуває, і де воно береть ся, і, звідкіля воно підходить—святий його знає!..

VI.

Ми ще довго стояли на греблі й розмовляли. Вода ще більше посиніла й почала темніти. Потемнів Батурич, померхли й руїни Розумовського палацу... Тільки млини шуміли як і ранійш, і безперестанно пінили своїми колесами чисту і ясну воду.

1902.

З М І С Т.

Богови невідомому. (Оповідання)	3
Щастє. (Оповідання)	26
Потом і кривавицею. (Етюд)	34
Співець. (Оповідання)	42
Хлїб наш насущний. (Нарис)	49
Темрява. (Оповідання)	51
За золотим руном. (Етюд)	87
Vae victis... (Оповідання)	105
На волю. (Оповідання)	162
Вода прибуває. (Оповідання)	183

PB-2-9
709-41T

Видання останніх літ (1908—1912)

Українсько-Руської Видавничої Спілки.

К. Біхер. Повстання народного господарства . . .	60 к.
Й. Бойер. Сила віри, роман . . .	50 "
Марко Вовчок. Посмертні оповідання (Дяк, Хапко, Гайдамаки і ин.) . . .	75 "
А. Додо. Оповідання, переклала М. Грушевська . . .	20 "
К. Гамсун. Пай, повість . . .	40 "
Р. Ерінг. Боротьба за право . . .	35 "
Л. Журбенко. Філістер, повість з життя укр. інтелігенції в Галичині . . .	1 р. 20 "
Р. Кіплінг. Оповідання . . .	60 "
О. Кобиланська. В неділю рано зіле копала, пов. . .	80 "
Гр. Коваленко. Жарти життя . . .	90 "
С. Ковалів. Мій похресник і інші оповідання . . .	80 "
" Чародійна скринка, опов. для молодіжи . . .	60 "
" Писанка (теж) . . .	90 "
" В останній лавці (теж) . . .	1 р. —
" Щаслива бабуня (друкуеть ся) . . .	—
" Щаслива бабуня (друкуеть ся) . . .	80 "
М. Коцюбинський. Дебют, оповідання . . .	12 "
М. Левицький. Дурисвіти . . .	50 "
М. Лозинський. Польська народова демократія . . .	80 "
С. Лягерлеф. Королеви Півночі, оповідання . . .	20 "
А. Оляр. Від монархії до республіки . . .	80 "
В. Самійленко. Україні (поезії) . . .	25 "
А. Сінклер. Герой капіталу . . .	30 "
Т. Суліма. Народні оповідання . . .	20 "
А. Тесленко. Страчене жите, оповідання селянина . . .	50 "
І. Франко. Великий шум, повість . . .	50 "
" Лис Микита, видане 4 . . .	20 "
" Анна Русинка . . .	50 "
" Фльорентійські ночі . . .	80 "
" Нарис українсько-руськ. літератури. 1 р. . .	80 "
" Молода Україна. Провідні ідеї й епізоди . . .	25 "
" Учитель, комедія в 3-х діях . . .	20 "
" Украдене щасте, паса на 5 дій . . .	50 "
" Зів'яле листе, друге вид. . .	40 "
" Батьківщина і інші оповідання . . .	50 "
" Давне й нове (друге, побільшене вид. збірки „Мій Измарагд“) . . .	1 р. 50 "
" Вавилонські гимни й молитви з поясненнями . . .	30 "
Гр. Цеглинський. Кара совісти, нар. драма, 2 вид. . .	30 "
" Шляхта ходячова, комедія, 2 вид. . .	35 "
" Соколик, комедія, 2 вид. . .	40 "
С. Черкасенко. Хвилини, збірка поезій . . .	20 "
М. Чернявський. Богови невідомому і інші оповід. . .	70 "